

18243

Santiago Domínguez Aké

U MÚUCH'KABIL
EJIIDO'OB TU KAAJIL
MUXUPIP

6

29

Biblioteca CDI

AYAYA DZIIBO'OB BEJLA'E

INPI
INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

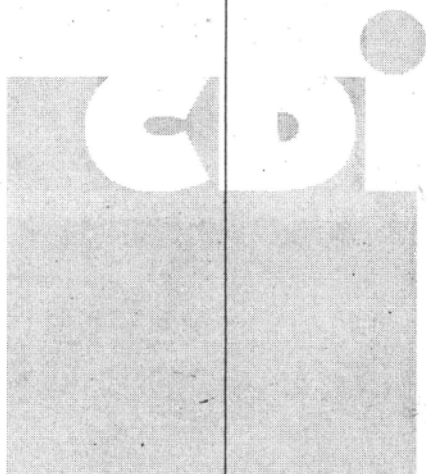
Biblioteca
Juan Rulfo

COMISIÓN NACIONAL
PARA EL DESARROLLO
DE LOS PUEBLOS INDÍGENAS

**BIBLIOTECA
JUAN RULFO**

FECHA DE DEVOLUCIÓN

086
F57
N. 29

13/1NY.
94
R00

U MÚUCH'KABIL EJIIDO'OB TU
KAAJIL MUXUPIP

	BIBLIOTECA "JUAN RULFO"	
	Nº DE ADQ.	18243
	CLASIF.	
	FORMA ADQ.	
	SYS	

Santiago Domínguez Aké

**U MÚUCH'KABIL
EJIIDO'OB TU KAAJIL
MUXUPIP**

ini
INSTITUTO
NACIONAL
INDIGENISTA

SEDESOL
SECRETARÍA DE DESARROLLO SOCIAL

18243

DIRECTORIO

Ing. Carlos Rojas Gutiérrez

Secretario de Desarrollo Social

Mtro. Guillermo Espinosa Velasco

Director General del Instituto Nacional Indigenista

Etnlgo. Julio Antonio Pérez Espinosa

Director de Investigación y Promoción Cultural

Los editores agradecen la valiosa aportación de The Rockefeller Foundation como coauspiciadora de esta colección.

Agradecen también la ininterrumpida colaboración de la Unidad Regional de Culturas Populares de Yucatán.

INSTITUTO NACIONAL
INDIGENISTA

Coordinador de la Colección:
Carlos Montemayor

BIBLIOTECA

© Santiago Domínguez Aké

ISBN 968-29-5462-2

1994. Reservados todos los derechos.

Prohibida la reproducción total o parcial de la obra sin permiso escrito de los editores.

Impreso y hecho en México. Printed and made in Mexico.

U YANTAL AASIENDA'OB TU'UX KU PA'AK'AL KIJ

Chéen kool yetel u tzéenta'al wakax ku beeta'al Yucataan tu chu'umpajal siiglo XIX . Le beetike', te aasienda'ob tu'ux ku meyajta'al le ba'alo'ob dzo'ok k-ch'a'chi'itika', ti' ku jóok'ol senkech ya'abkach ba'alo'ob ti'al jaantbil . Kúuchilo'ob meyaj anchaj ichil u ja'abilo'ob 1750 yetel 1800 ; bey u ya'alik Robert Patch . U tzoolol ja'abo'ob , ku dzaik u k'aaba' le máaka' : jump'éel jelpajal wa u yantal u láak' bix u yúuchul u meyajta'al lu'um ... u beeta'al kool yetel u tzéenta'al wakax te aasienda'ob tu'ux yan najo'ob , kúuchilo'ob ti'al u k'a'alal wakax , u noriailo'ob ch'e'en . Ku p'atik taak'in yetel ku dzaik meyaj ti' ya'ab máako'ob . Máaxo'ob kajlajo'ob yéetel u yatano'ob yéetel u paalalo'ob te aasienda'oba' ⁽¹⁾ . Le t'aan ku beetik Patcha' , ku beetik u tukultik máak jaaj , ti'al ka páajchajak u meyajta'al le aasienda'obo' , jach k'a'ana'an ka anak ya'ab u j-meyjilo'ob yetel ti' ka kajlako'obi' . Ma' je bix u meyajta'al ka'ach chéen yéetel jaytúul máako'ob le k'úuchilo'ob tu'ux ku tzéenta'al chéen wakaxo' .

K'iinak je'elo' , le kij , p'áat tu paachil k'iin u na'il taak'in ti' u múuch' aasendado'ob ; máaxo'ob p'áat tu k'abo'ob u yiliko'ob u

meyajta'al yetel u ko'onol u kij -dza'ab u
k'aaba'ob kili'ich ch'i'ilabkabilo'ob tumen
Salvador Alvarado - ba'ax ku pa'ak'al ka'ach te
aasienda'ob tu'ux ku beeta'al kool yetel ku
tzéenta'al wakaxo', chéen ti'al ka meyajnak u
sóoskilil ti'al u beeta'al suumo'ob ti'al u
aparejo'ob tzíimin, u nooriail ch'e'en, u xanab
k'éewel j-meyjilo'ob k'áax, yetel ti'al u
k'a'axal u che'ilo'ob le su'ukil najo'obo'.

Narcisa Trujilloe ku ya'alik to'one', sfíjik bin
u tuukulil u beeta'al jump'éel u maakinail u
jo'ochta'al kij yetel u nu'ukulil u beeta'al suum
wey Yucataane', leti' ila'abik tu ja'abil 1811
táan u sen ma'anal suumo'ob ti'al u k'a'axal
barko'ob, tumen Habana Cuuba, yetel tumen
u Puertoil Veracruuz. Ti'al ka p'a'atak u
jo'ochta'al kij yéetel k'ab. Tumen beyo', je u
páajtal u séebtal u beeta'al je benuka'aj u
ya'abil suumo'ob ku k'áata'al maambile' ⁽²⁾.

Ya'ab ja'abo'ob tu bisaj ti' griingo'ob,
franseso'ob yetel ti' u láak' máako'ob táanxel
lu'umilo'ob, u yiliko'ob wa ku beetiko'ob
jump'éel ma'alob maakinail jo'och kij. Bey xan
yukateko'ob tu dza u yóolo'ob u beeto'ob le
maakinao' - Basilio Raamirez, Cecilio Villamor,
yetel u chukáan máako'ob - Ba'ale', ichil ti'
leti'obe', Esteban Soolis beet tu ja'abil 1852
jump'éel u maakinail jo'och kij, jóok' jach táaj
ma'alobil ti' tuláakal le yáax beeta'abo'. U
maakinail le jo'och kija', ti'al ma' u jáan
káachal yetel ka xáanchajak u k'iinilo'ob u

meyaje' , anchaj u bisa'al Estados Unidos jel
beetbil yéetel aasero le u xóoxot'alo'ob
beeta'ano'ob yéetel che'o' .

Anchajik jump'éeel maakina ku séebkuntik le
jo'och kijo' , le beet u sen pa'ak'al kij te
aasienda'ob tu'ux beeta'al kool yetel ku
tzéenta'al wakax , yano'ob tu xaman laak'in
yetel tu nojol chiik'in u lu'umil Yucataano' .
Ba'ax beet u yúuchul le ba'ala' , leti' u sen
ma'anal tu lu'umil Meejico yetel tumen u láak'
nasiono'ob le ba'alo'ob ku beeta'al yéetel u
sóoskilil kij .

Ku ya'alik Caamara Zavala' , u pa'ak'al kij
ti'al u ko'onol le ba'alo'ob ku beeta'al yéetel u
sóoskililo' , chu'unsa'ab tumen u múuch' u
aayk'al máakilo'ob u noj kaajil Jo' . Ikil tu
muláan manilo'ob Chaksikín , jump'éeel aasienda
naadz te noj kaaja' , ti'al u pak'iko'ob 32
ektarea'abil kij , le ka tu yojéeltajo'ob dzo'ok u
beeta'al tumen Basilio Raamirez , juntúul
Conkalil , jump'éeel u maakinail jo'och kij .
Jujunp'fítíl p'a'atik u beeta'al kool yetel u
tzéenta'al wakax te aasienda'ob le ka
ch'a'jo'olta'ab u sen pa'ak'al kij te
kúuchilo'oba' . Bey taalik u sen ya'abtal
aasienda'ob tu'ux chéen kij ku pa'ak'al , ku
jo'ochta'al yéetel túumben maakina'ob; p'áat
chéen u sóoskilil kij ma'alob u tojol ⁽³⁾ .

Le ba'ala' tu taasaj ti' u múuch' máako'ob ,
le aasendado'obo' , sen aayk'alil yetel u
beetiko'ob je ba'axak u k'áato'obe' , tumen tak

u Jalachilo'ob Yucataan p'áat tu yáanal u
t'aano'ob . Ti' óotzil j-meyjilo'ob k'áaxe' , tu
taasaj toopo'ob yetel u sen máata'al u
muuk'o'ob ; ikil we'elik tu pu'ucho'ob tuláakal
le meyajo'ob ti'al ka páajchajak u yan tal le
aayk'alilo' .

AASIENDA'OB TU'UX KU PA'AK'AL KIJ YETEL U UUCHBEN EJIDOIL MUXUPIP

Ku ya'ala'al tumen jaytúul máako'ob ku dzfibo'ob tu yo'olal ba'alo'ob dzo'ok u yúuchule' , u k'iinilo'ob sen ya'abchaj nukuch aasienda'ob wey Yucataane' , leti' tu dzook u kan xéet' le siiglo dzo'ok u máano' yetel tu yáax kan xéet' le siiglo aniko'ona' . Ichil le ba'alo'ob beet u béeytale' , lelo'oba' , leti'obe jach ka'ana'an k-ch'a'chi'itika' : u sen ma'anal tu lu'umil Meejico yetel tumen táanxel nasiono'ob le ba'alo'ob ku beeta'al yéetel u sóoskilil kijo , u sen máata'al u muuk' j-meyjil, yetel to'okik u k'áaxo'ob le kaajo'ob tumen le aasendado'obo' .

Binik ma'alobil ti' u pa'ak'al kije' , tu beetaj u jelpajal meyaj yetel u taal kuxtal tu lu'umil Yucataan . U p'a'atal u beeta'al kool yetel u tzéenta'al wakax te aasienda'obo' , ti'al ka p'áatak chéen kij ku pa'ak'al ti'al kombil u sóoskilil . Nojochajiko'ob le aasienda'obo' , leti' ch'a'abik u k'áaxo'ob le kaajo'ob tu bak'pachto'obo' . Sierra Villareale' ku ya'alik bey tu yo'olal le ba'ax úucha' : u p'a'atal u meyajta'al ba'alo'ob ti'al jaantbil , ti'al ka pa'ak'ak jump'éeelili' ba'al chéen ti'al kombile' , béeychaj ikil máaniko'ob kajtal j-meyjilo'ob

k'áax te aasienda'obo', le ka tu p'ataj u beetik kool⁽⁴⁾. Le ba'ax ku ya'alik Sierra Villareala', ku beetik u tukultik máake', táan u t'aan tu yo'olal máanik u beet u palitziililo'ob j-meyjilo'ob k'áax te aasienda'ob le ka luk'esa'ab u k'áax le kaajo'obo', tumen p'áat mina'an tu'ux u beetiko'ob kool.

Nojochkfinta'abik u k'áaxilo'ob Sacolá, San Juan Hau, San Juan Kóop, X-Catzimil, Tehás, Dziná yetel San José Grande, aasienda'ob anchaj tu bak'paach Muxupipe', leti' p'áatik mina'an u puli' le 182 u wóolol - 1137 - 50 00 has. - u k'áaxil u úuchben ejidoil le kaaja'⁽⁵⁾ Bey p'áatik j-muxupiipilo'ob mina'a tu'ux u beetik u koolo'ob ti'al ka u pak'o'ob ba'al u jaanto'ob.

Ichil tuláakal ba'alo'ob tu beetaj u yúumilo'ob le aasienda'ob dzo'ok k-ch'a'chi'itik, ti'al ka páajchajak u p'áatalo'ob yéetel u k'áaxo'ob Muxupipe', ti' yan le tu ya'alilo'ob ma' táan u láaj meyajtiko'obo', yetel k'abéet ti'ob ti'al u beetiko'ob u láak' paachpak'alo'ob kij yetel ti'al u ch'akiko'ob si' ti'al u maakinail jo'och kij ku meyaj yéetel u yooxol u look ja'. Ti'al bin ka u táakmuk'to'ob le ma'alob kuxtal ku taal u yantal Yucataan yéetel le taak'in ku p'atik u pa'ak'al yetel u ko'onol u sóoskili kij.

Bey túun le k'iinako'ob, tuláakal maakinail jo'och kij yan te aasienda'ob ku meyaj yéetel u yooxol u look ja'e', k'a'ana'anchaj ya'abkach k'áaxo'ob ti'al u ch'a'akal si'.

Ma' úunchak u tukulta'al wa jaaj tu yo'olal
yan u tuukulil u meyajta'al tuláakal u k'áaxo'ob
Muxupip , ch'a'ab ti' tumen le aasendado'obo' .
U jaajile' , le máako'oba' , tu ch'a'ajo'ob ti'al
u p'atiko'ob ma' u yantal lu'um ti' u
kajnáalilo'ob ti'al u pak'iko'ob ba'al u jaanto'ob .
Ti'al ka xi'iko'ob u beet palitziililo'ob te
aasienda'obo' , tumen jach k'a'ana'an y yantal
ti'ob ya'ab j-meyajo'ob ti'al u pa'ak'al u xo'otol
kij .

Yum Diego Domínguez Tacú , juntúul nojoch
máak yan ti' 86 ja'abo'obe' , ku ya'alik to'on
beya' :

U béeytal u palitziiltiko'ob u kajnáalilo'ob
Muxupip ikil tu p'atilo'ob ma' k'áaxilo'ob le
kaaja' , ma' jóok' je bix tu tukultajo'ob le
aasendado'obo' . U ya'abil j-muxupiipilo'obe ma'
tu yóotaj u p'at u taanajo'obi' , kux túun u
k'áaxo'ob ka u yóot u p'ato'ob , u
yojéelmilo'ob ti' ku taal u kuxtalo'obi' . Bey tu
tzikbaltaj ten in taata , máax anchaj ti' jump'éeel
yaayaj kuxtal palitziilta'abik tu aasiendail Dziná .
Tu'ux sfíjen yetel luk'en yéetel in taata tu
ja'abil 1915 , tu dzajil jump'éeel noj t'aan
Salvador Alvarado je u páajtal u p'a'atal
aasienda'ob tumen palitziilo'obe' - Bey dzo'okik
u tzikbal yum Diego .

Le j-muxupiipilo'ob tu xachuba'ob p'áatal tu
kaajalo' , ma' tu p'ataj ma' u beetik u koolo'ob
tu k'áaxilo'ob le ejidoo' . Ba'ax beet u ta'akal
u poolo'ob tumen aasendado'ob ti' jalacho'ob

táan u meyajtiko'ob " k'áax ma' u ti'alo'obi' " .
 Ba'ax u puli' ma' jaaji' , tumen maax ti'alintik
 le k'áaxo'ob wa ma' leti'obo' , aasendado'obe'
 chéen tu yokoltajo'ob . Ka tu yilaj aasendado'ob
 mixba'al beetik u jelpajal u tuukul u
 j-meyjilo'ob k'áax Muxupip ma' u beetik u
 koolo'obe' , anchaj u yóotiko'ob ka u beeto'ob ;
 ba'ale' , yéetel u yáantaj jalacho'obe' tu
 beeto'ob u bo'ota'al ti'ob u majáanta'al " u
 k'áaxo'obo' " .

Le k'ax t'aan anchaj ichil j-muxupiipilo'ob
 yéetel le aasendado'obo' , ku ya'alike' , leti'obe' ,
 j-meyjilo'ob k'áax , je u páajtal u beetik u
 koolo'ob je tu'uxak k'áaxil u k'áato'obe' , chéen
 ba'ale ma' u p'áatal ma' u bo'otiko'ob yéetel
 meyaj-u beetiko'ob koolo'ob te aasienda ti'alintik
 le k'áaxo' , benuka'aj u k'aanilo'ob m'iskij je
 bix benuka'aj u k'aanilo'ob kool ku beetiko'obe' ,
 wa u dzaiko'ob u yich le ba'alo'ob ku
 pak'iko'ob tu koolo'ob -jump'éeel ti' oxjaatz
 mixmáak ku p'áatal ma' u bo'ol. U j-meyjilo'ob
 k'áax Muxupiipe tu ch'impolto'ob u bo'otiko'ob
 u meyantiko'ob le k'áaxo'obo' , mi tu yo'olal tu
 tukultajo'ob chéen bey je u p'a'atal u ki' beetik
 u koolo'obe' . Ba'ale' , je bix ken k-il le ken
 t'aanako'on tu yo'olal le j-meyjilo'ob k'áax tu
 xachajuba'ob p'áatal tu kaajil Muxupiipo' , le
 aasendado'obo' tu beetajo'ob tak tu'ux ku
 p'aajtal ti'al ka u beet u máano'ob kajtal tu
 aasienda'ob .

U MAAN J-KOLNAALO'OB PALITZIILIL

Ch'a'abik u k'áaxilo'ob u úuchben ejidoil Muxupip tumen u yuumilo'ob le aasienda'ob San Juan Kóop , Sacolá , San José Grande , Dziná , X-Catzimil yetel Tehás , ka chu'umpaj u jaajil u beeta'al u máan palitziilil u j-kolnáalilo'ob le kaaja' . Ba'ale' , ma' ya'abchaj máako'ob máano'ob palitziilil je bix tu tukultaj ka'ach le aasendado'ob ka tu p'ato'ob mina'an lu'um ti' j-muxupiipilo'ob , tumen u ya'abil ti' leti'obe' , tu xachuba'ob u bo'oto'ob u meyajtiko'ob u k'áaxo'ob ti'al ka p'aajchajak u beetik u koolo'ob , yetel tu yo'olal ma' u bino'ob palitziilil te aasienda'obo' .

U palitziilta'al u j-meyjilo'ob k'áax Muxupipe chu'umpaj ichil u ja'abilo'ob 1862-1900 , bey u ye'esik ikil k-ch'a'ik benuka'aj u kajnáalilo'ob yan ti' 1946 : 612 , 1862 : 685 , 1900 : 572 . Tumen ti' u tzoolil le ja'abo'ob 1862 - 1900 , 113 éemik u kajnáalilo'ob , ma' na'ak 62 je bix tu tzoolil le ja'abo'ob 1846 - 1862 ⁽⁶⁾ . Bey u taal k-tukultik jaaj ba'ax ku tzikbalta'al tumen u kajnáalilo'ob Muxupip , ma' ya'ab máako'ob tu yóotajo'ob bin palitziilil te aasienda'obo' . Ti' 38 ja'abo'obe' - 1862 - 1900 - chéen oxtúul éemik ja'aben ja'ab u kajnáalilo'ob Muxupip .

Kex ma' béeychaj ti' le aasendado'ob u

beetiko'ob u máan u ya'abil j-muxupiipilo'ob palitziilil tu aasienda'obe' , ma' tu p'ataj u yiliko'ob wa ku páajtal u láaj palitziiltiko'obi' . Ti'al lela' , tu nupuba'ob yéetel " capitaan " Juan Meendez, u jalachil Muxupip , máax tu sen to'otopaj le kajnáalo'ob ti'al ka u beet u bino'ob palitziilil te aasienda'ob bak'pachmil le kaaja' .

Yum Antonino Meendez Cat , juntúul ti' le nukuch máako'ob tin k'áat chi'itajo'obo' , chéen wa ba'ax k'iin ku bin chan jaytúul palitziilil te aasienda'ob , le ken náakak u yóolo'ob wa u sajakilo'ob ma' u p'a'atal u to'otopa'alo'ob . U ya'abil le kajnáalo'obo' , kex benuka'aj beeta'abik k'aak'as ba'alo'ob ti'ob , tumen nuxi' aayk'al keep Juan Meendeze' , tu xachuba'ob u mak'o'ob le toopo' . Ba'ax dza u muuk'il u muk'yajtiko'ob le toopo'obo' , leti' tu dzajil tu tuukulo'ob kex túun beyo' , mina'an u dzuulilo'ob , mix k'ala'ano'ob meyaj bey ba'alche'ob je bix u palitziililo'ob le aasienda'obo' .

U kajnáalilo'ob Muxupipe' ku p'áatalo'ob jak' óolal yetel ik'il iik'il ikil ma' yojelo'ob ba'ax ken beeta'ak ti'ob tumen " capitaan " Meendez , chéen ti'al ka náakesa'ak u yóolo'ob . Ichil le ba'alo'ob ku beetik le máaka' , ti' yan u k'alik j-meyjil k'áax kalaboozo dzo'okole' ku dzaik u beet muk'ulmuuk' meyaj , u beeta'al wa yutzksínta'al bejo'ob , u táaxkunta'al k'íwíwí , yetel u láak' meyajjo'ob jump'éel semaana ,

ka'ap'éel , wa jach u táaj p'ektmaj , tu yo'olal tu pooch'l kala'anil wa chéen tu yo'olal maanaja'an u aanisil . Le máako'ob ku t'aano'ob k'aas tu yo'olal le ba'alo'ob ku sen beetik le " capitaano' " , u bo'olsi'ipilile' , yáax leti'ob ku la'ap'alo'ob ti'al túuxtbil u táakmuk'to'ob le ejeersito le k'iin yan máako'ob li'ismuba'ob tu yóok'ol u jalachil Yucataan .

Ichil le ba'alo'ob beet u bino'ob j-muxupiipilo'ob palitzilil te aasienda'obo' , k-tukultike' , lelo'oba' leti'obe jach k'a'ana'an k-ch'a'chi'itika' : u beeta'al u beel le treen ku bin Jo' tak Saki'o' ; u jedzkúunta'al maya'ob u li'ismuba'ob tu yóok'ol sak wfiniko'ob tu kaajil Chan Santa Cruz ; u li'iskuba máako'ob Saki' tu yóok'o u jalachil Yucataan , ku ya'ala'al u Yáax k'áax'il Rebolusioon Mejicaana ; yetel u li'iskuba Argumedo tu yóok'ol u jalachil Yucataan .

Le ka beeta'ab u kóotz u beel le treen - Jo' -Saki' - tu kaajil Tixkokob tak Mootul , ku máan tu chiik'in u jo'ol kaajil Muxupiipe' , ya'ab ti' u kajnáalilo'ob túuxta'ab meyaji' . Le treen tu p'ataj u máan walkil 35 ja'abo'ob wa maanal , te kaaja' , chu'umpaj u máan 22 ti' julio tu ja'abilil 1888 ⁽⁷⁾ . U estasionilo'ob treene' meyajnajo'ob ti'al u bisa'al Jo' u paakailo'ob u sóoskilil le kij ku sen pa'ak'al te aasienda'obo' . U estasionil Muxupip , anchajan u najil tu chiik'in le kúuchil tu'ux ku sfijil yetel ku tzéenta'al k'éek'en ku k'aba'atik " Sakrifisio I " ,

meyajnaj ti'al u bisa'al le paaka'ob ku jóok'ol te aasienda'ob bak'pachmil le kaaja'.

J-muxupiipilo'ob yetel u kajnáalilo'ob u láak' kaajo'ob yan naadze', beeta'ab u meyajo'ob bulk'iin tak domingo'ob, ti'al ka u náajalto'ob bolón reaalo'ob : N\$ 1.08 uk k'iino'ob ; yetel p'is dzo'okik le meyaja', ka p'a'at u suuto'ob tu taanajo'ob.

Wa ka k'uchuk púudzul juntúul j-muxupiipil ti' u meyajil u beel le treeno', ku suut tu taanaj chéen ti'al u ch'a' ba'ax k'abéet ti' ti'al ka xi'ik kajtal ti' jump'éeel aasienda naadz, Sajak ka beeta 'ak u la'ap'al yetel ka to'opok tumen " capitaan" Meedez, máax k'áat ti' le ma' túuxta'ak meyaj tu beel le treeno' wa ma' tu bin meyaj ti' jump'éeel aasienda. We tu ya'alaj ma'ile', mixba'al je u beetik u kipik ma' u mak'ik toop ti' le muk'ulmuuk' meyaj je bix u beeta'al u beel treen, wa ma' u púudzul. Ba'ale', wa ka k'uchuk la'ap'ak tumen " capitaan " Meendeze', ku su'utul te tu'ux púudzo', ti'al ka ba'ajak yaayaj toopo'ob ti'.

Ka tu k'áataj u jalachil Yucataan tu ja'abil 1901, j-meyjilo'ob k'áax ti'al bisbil Chen Santa Cruuz, bejla' ku k'aba'atik Felipe Carrillo Puertoe', ya'ab j-muxupiipilo'ob mo'olo'ob ti'al ka túuxta'ako'obi'. Le j-meyjilo'ob k'áax mo'olo'obo', beeta'ab u kuchiko'ob tu noj kaajil Jo' tak te kaaj dzo'ok k-ch'a'chi'itiko', ba'alo'ob ti'al u jaant le ejeersito anchaj tu yáanal u t'aan nakom Ignacio Bravo, tu

jedzkúuntaj tu jo'p'éel k'iinil mayo tu ja'abil
1901 , le j-ba'ate'il maya'ob u k'almuba'ob
Chan Santa Cruuzo' . Bey dzo'oksa'abik le
ba'ate'il tu chu'unsaj Cecilio Chi' yetel u láak'
nakom maya'ob tu winalil juulio tu ja'abil 1847 ,
tu yo'olal dzo'ok u sen náakal u yóolo'ob
pee'cha'ata'anilo'ob tumen le sak wfiniko'obo' .
Dza'abik u kuuch le j-meyjilo'ob k'áax dzo'ok
k-ch'a'chi'itiko'obo' , beeta'ab ikil u yila'al wa
mu'uk'a'an wa ma' ; ti' le mu'uk'a'ano'obo' ,
dza'ab u kucho'ob jump'éel saako ixi'im , bu'ul ,
aarroz , ta'ap , wa u láak' ba'alo'ob aaltako'ob .

Biniko'ob j-meyjilo'ob k'áax yéetel u
kuucho'ob bey ba'alcho'ob , tu noj kaajil Jo'
tak Chan Santa Cruuze' , le k'fimo'ob ikil jach
xu'upik u muuk'o'obe' , chéen yéetel u jutul le'
che'ob mu'uko'ob . U chuukáan j-meyjilo'ob
k'áaxo' , chéen ma' jaaj u yicho'ob táan u
yiliko'ob yetel sajakil le ba'ax ku yúuchulo' .
Máaxo'ob anchaj u muuk'il u k'uchulo'ob Chan
Santa Cruuze' , chéen maya'ob tudzukbal
kimenilo'ob ichil u k'i'ik'el tu yilajo'ob
bejilo'ob yetel tu k'fiwikil ; leti' ba'ax dzo'ok u
beeta'al ti' u yéet ch'i'ilabkabilo'ob tumen le
ejersito anchaj tu yáanal u t'aan Bravoo' .
Dzo'ok le ba'ate'ilo' , to'op maya'ob tumen le
ejersitoo' ; tu topaj le j-ba'ate'il maya'ob tu dza
tuláakal u yóolo'ob ti'al u yiliko'ob wa ku
beetiko'ob u p'áatal ma' pee'cha'ata'ano'ob
tumen le sak wfiniko'obo' .

Kex dzo'ok u to'opol le maya'ob ikil

ch'a'abiko'ob kúulpaachilo' , le ejeersitoo' p'áat
ya'ab k'iino'ob Chan Santa Cruuz ti'al u yilik
wa ma' tu much'ikuba'ob le maya'ob púudzo'ob
ich k'áax ti'al ka suunako'ob ba'ate'il ka u
jo'oso'ob te kili'ich kúuchil le ejeersitoo' .

Ila'abik dzo'ok u máan k'iino'ob ma' suunaj
ba'ate'il le maya'obo' , a'ala'ab ti' j-meyjilo'ob
k'áax ka suunako'ob tu kaajalo'ob .

Maanal bin jump'éel winal táan u mak'iko'ob
toop j-muxupiilo'ob ka páajchaj u k'uchulo'ob tu
taanajo'ob . Le táan u suuto'obo' , ti k'iini' , ti'
áak'abi' , ti' cháaki' , ti wi'iji' , ti' u
kaláantikuba'ob ma' u to'opolo'ob te káaxo'ob ,
te kaajo'ob , yetel te kúuchilo'ob u tzéenta'al
wakax tu'ux máano'ob . Ti' le j-muxupiipilo'ob
túuxta'abo'ob Chan Santa Cruuzo' ma' ojéelta'an
wa yaan k'ími' . Bey tu ya'alaj yum Adelfo
Domínguez Cruuz , j-meyjil k'áax yan ti' 86
ja'abo'ob, máax bisa'ab u taata , yum Timoteo
Domínguez Valdeez u mak' le toopo'ob dzo'ok
k-ch'a'chi'itiko' .

Le ka tu beetaj u mo'olol j-meyjilo'ob k'áax
u jalachil Yucataan ti'al ka túuxta'ak u
táakmuk' le ejeersito jedzkúunt le máako'ob tu
li'isuba'ob Saki' tu kanp'éel k'iinil u winalil
junio tu ja'abil 1910 , ichil le j-muxupiipilo'ob
mo'olo'obo' , ti' yan yum Timoteo Domínguez
Valdeez tu ka'atéeni' . Le k'iinak je'elo' , le
j-meyjilo'ob k'áaxo' ma' bisa'abo'ob kuuch bey
ba'alche'e' , bisa'abo'ob ti'al ka ba'ate'ilnako'ob
ichil le ejeersitoo' . Ba'ale' , u yutzile' , ma'

ba'ate'ilnajo'ob yéetel u yéet j-meyjilo'ob k'áax
aj poolta'ano'ob tumen Maximiliano Bonilla yetel
Inés Novelo . Tumen chéen k'uchik le treen
Tinum , kaaj yan mi yóok'ol jo'lajun
kilometro'ob tu chiik'in Saki'e' , ka a'ala'ab
ti'ob dzo'ok le ba'ate'ilo' , dzo'ok u ch'a'abal
Saki' tumen le ejeersitoo' .

Chéen p'el ojéelta'abik dzo'ok le ba'ate'ilo' ,
ka a'ala'ab ti' j-meyjilo'ob k'áax ma'
k'abéeto'obi' , ka éemeko'ob te treen ti'al ka u
yilo'ob bix ken suunako'ob tu kaajalo'ob . Ti'
j-muxupiipilo'obe' máanal jump'éeel semana tu
bisaj ti'ob u k'uchulo'ob tu taanajo'ob . Ikil
taaliko'ob xa'ak'a'an x'fimbali yetel ti' le
karreta'ob ku t'ox ba'alo'ob ti'al jaantbil te
kaajo'ob yano'ob te bejo'ob tu'ux k'áato'obo' .

Ka ojéelta'ab tumen Venustiano Carranza
dzo'ok u walk'esa'al tu jalachil Toribio V. de
los Santos tumen Abel Ortíz Argumece' , tu
túuxtaj Salvador Alvarado u ch'a' tu yáanal u
t'aan Yucataan . Tu tukultil Argumedo u k'atik
u beel Salvador Alvaradoe' , tu beetaj u
táakmuk'ta'al u ejeersito yéetel j-meyjilo'ob
k'áax , j-xoxxok máako'ob , yetel u paalal u
aayk'al máakilo'ob Jo' . Ba'ale' , ma' béeychaj
le ba'ax tu tukultajo' , tumen u ejeersito te
ba'ate'ilo'ob anchaj Blanca Flor , Pocboc , yetel
Halachó ; bey anchajik u yokol Salvador
Alvarado yéetel u ejeersito tu noj kaajil Jo' tu
bolónn k'iinil u winalil marzo tu ja'abil 1915 ⁽⁸⁾ .

Tu yo'olal mo'olik j-meyjilo'ob k'áax ti'al

bisbil u táakmuk' u ejeersito Argumedoo', yum Florencio Gorosica, j-meyjil k'áax yan ti' 84 ja'abo'obe', ku ya'alik beya' :

Yum Santiago Chí, juntúul ti' le muxupiipilo'ob mo'olo'ob ti'al bisbilo'ob ba'ate'il yéetel u ejeersito Alvaradoo', tu tzikbaltaj tene', le bin le j-meyjilo'ob k'áax ma' k'fimo'ob táan le ba'ate'il yetel ma' lúubo'ob tu k'ab le " alvaradista'obo', púudzo'ob chéen ich k'áaxo'ob . Máaxo'ob ikil taalik u kaxáantiko'ob bix u k'uchul tu kaajalo'obe', ma' ooko'ob ti' mix jump'éeel kaaji', tumen sajako'ob ka a'ala'ak tu'ux yano'ob ti'al ka la'ap'ako'ob . Yum San Chi' bine', te kúuchilo'ob tu'ux ku tzéenta'al wakax tu k'áat máataj ja' yetel ba'al u jaantej . Ukp'éeel k'iino'ob tu bisaj ti' u k'uchul tu taanaj, tu'ux tu ta'akuba ikil u sajakil u la'ap'al tumen le konstitusionalista'ob dzo'ok u cha'iko'ob u jalachil Yucataan . Jóok'ik dzo'ok u máan k'iino'ob, ka tu tukultaj ma' táan u la'ap'ale', yáax ba'ax tu beetaje', u máan u k'áat wa suunaj u yéet j-meyjilo'ob k'áax bisa'abo'ob xan te ba'ate'ilo' . Ki'imakchaj bin u yóol ka tu yojéeltaj mix juntúul ti' leti'ob k'fimij, mix ki'imbaja'ano'obi' - bey dzo'okik u tzikbal yum Florencio .

Bix je u p'áatal ma' u bin j-muxupiipilo'ob u mak'o'ob le toopo'ob tu'ux tak je u sa'atal u kuxtalo'obe', ka u ta'akuba'ob ichil u k'áaxilo'ob le ejidoo', wa le ken la'ap'ako'ob tu taanajo'ob wa ichil u koolo'obe, ka u

ya'alo'ob ti' " capitaan " Meendez je u
ch'a'iko'ob le \$ 25.00 ti'al ka xi'iko'ob
kajtal X-Catzimil , aasienda u ti'al u xibil paal
Sebastiaan , wa u láak' aasienda bak'pachmil
Muxupip .

Tu chu'umpajal le siiglo je'ela' , le \$ 25.00
ku dza'abal ti' juntúul j-meyjil k'áax ti'al ka
xi'ik kajtal ti' jump'éel aasiendae' , yéetel lelo'
yan ti'al ka p'áatak ma' táan u páajtal u
luk'uli' . Tu paachil k'iine' , kin tukultike' ,
maas junp'fit le taak'in ku dza'abal ti' ti'al ka
béeychajak u p'áatal u puli' kajtal ti' jump'éel
aasienda , tumen yéetel yéetel le junp'fit taak'in
ku dza'abal u náajalt tu yo'olal u meyajo' ,
mixbik'in ku dzaik ti' ti'al ka u bo'ot u p'aax ;
ba'ax ku taal u máan ti' taatatziilil tak ti' u
paal xiib .

U jach taakil u palitziiltiko'ob u kajnáalilo'ob
Muxupip le aasendado'obo' , ma' chéen tu
nupuba'ob yéetel " capitaan " Meendez ti'al ka u
yilo'ob wa ku béeytali' , tu nupuba'ob xan
yéetel yum Simeón Domiinguez , u yuumil le
jump'éelili' kantina yan ka'ach te kaaja' . Tu
yo'olal tu nupiluba'ob le aasendado'ob yéetel u
yuumil le kantinao' , yum Luciano Chim Cat ,
juntúul j-meyjil k'áax yan 92 ja'abo'ob ti'e' ,
ku tzikbaltik to'on :

Ichil le j-meyjilo'ob k'áax anchaj u bino'ob
kajtal te aasienda'obe' , ti yano'ob le jach ya'ab
u káaltalo'obo' , máaxo'ob k'uuch u p'axo'ob \$
20.00 wa \$ 25.00 ti' yum Simeón Domiinguez .

Le máaka' ku k'áatik ka séeb bo'ota'ak le p'aax ti' tumen le j-meyjilo'ob k'áaxo', kex u yojel ma' táan u páajtal u bo'otiko'ob. Le ken dzo'okok u sen k'áatik ka bo'ota'ak, wa ma'e ku beetik u yokesa'al kaarsel le j-meyjilo'ob k'áaxo', ku ye'esikuba bey juntúul utz máake'; ku ya'alik ti'ob je u pa'atik jayp'éel k'iino'ob ka u kaxáanto'ob máax je u bo'otik u p'aaxo'obe'. Le u dzaik jayp'éel k'iino'ob ti'al ka bo'ota'ak le p'aaxo', chéen ti'al ka k'áalak j-meyjilo'ob k'áax te x-léech u dzaamajo'obo', tumen u dzaamaj u yojéelt aasendado'ob u k'aaba' le máako'ob je u páajtal u máano'ob palitziililo'. Le beetike', chéen ken u yil j-meyjil k'áax u p'axmubae, u k'uchul tu taanaj u mayokoolil jump'éel aasienda u ya'al ti' je u bo'ota'al u p'aax wa ku bin kajtal te aasienda tu'ux u taalo'.

Tumen te'elo', ti' kun antal u kajtalili' yetel meyaj ti'al u náajaltik taak'in ti'al ka u bo'ot u p'aax jujunp'fitil. U yilik j-meyjil k'áax mina'an tu'ux u láak' u kaxáantik bix je u páajtal u jóok'ol ti' u p'aaxo', ku xachik u yóol bin kajtal te aasiendao'.

Tu téek xot'aj u tzikbal yum Lucianoe', dzo'okole' ka tu chu'unsaj tu ka'atéen:

Je ba'axak k'iin ken xi'ik in taata u bo'ot u p'ax aanise', yum Simeone' ku ya'alik wa k'abéet le taak'in ikil ken bo'olnako', je u pa'atik ka bo'ota'ak jujunp'fitil tu paachil k'iine', yetel xan je u dzaik u láak' p'aax ti'e, tumen

u yojel je u bo'otike' . In taata u yojéeltmajil
ba'ax u k'áat u beet le máaka' , ma' tu p'ataj
ma' u bo'otik u p'aax chéen p'el u bo'ota'al u
meyaj te aasiendao' . Kex jach ya'ab u káaltale'
, ma' beeta'ab u jach táaj ya'abtal u p'aax ma'
u páajtal u bo'otik je bix úuch ti' le máako'ob
lúubo'ob tu k'ab le kantineroo' - bey dzo'okik u
tzikbal yum Luciano .

U ya'abil ti' u j-meyjilo'ob k'áax Muxupíip anchaj ba'ax yo'olal u xulik yóolo'ob u beet u palitziilo'obe' , ti' bino'ob kajtal San Juan Kóope' , San José Grande , Cholul , yetel X-Catzimil , aasienda'ob naadz te kaaja' . Chéen jaytúul ti' leti'ob bino'ob kajtal Sacolá , Dziná , San Juan Haú , yetel Tehás , aasienda'ob chan náach aniko'ob .

J-muxupiipilo'ob yetel u láak' j-meyjilo'ob k'áax palitziilo'obe' , las trees u taal u sáastal táan u chu'umpajal u beetiko'ob le meyajo'ob x-ma' bo'otbilo' . Ichil le meyajo'ob x-ma' bo'otbilo' , ti yano'ob u páakta'al yetel u jóoya'ta'al u pak'alilo'ob u noj najil le aasiendao' ; u beeta'al u bejil platafoorma ku jfíltá'al tumen muula , ti'al u púuta'al u le'ob kij ku xo'otol tu paachpak'alilo'ob tak tu yáanal u maakinail jo'och kij , yetel xan ti'al u bisa'al tu estasionil treen Muxupip wa Motuul u paakailo'ob u sóoskilil kij ; u ch'a'akal si' ti'al u meyaj ti' u maakinail jo'och kij , yetel u láak' meyajo'ob .

Je bix dzo'ok u ch'a'chi'ita'alo' , le meyajo'ob x-ma' bo'otbilo' ku chu'unsa'al las trees u taal u sáastal , ba'ale' , las doos u taal u sáastal ku beeta'al u juum kampana tumen u mayokoolil le aasienda ti'al ka u beet u

much'tal le palitziilo'ob tu k'fiwikil le noj najo' ,
ti'al ka u ya'al ba'ax ken u beeto'ob . Le ken
dzo'okok u ya'ala'al ba'ax ken u beet
jujuntúulalo'obe' , ku t'o'oxol ti'ob jujunluuch
chokoj kaafe yéetel biskocho ; ken dzo'okok u
chan tzéentikuba'obe' ku bino'ob u ch'a' u jo'ol
u meyajo'ob . Ti' bin ti' tuláakal aasienda'ob
ku dza'abal kaafe yéetel biskocho ti' le
palitziilo'obo' , bey tu tzikbaltilo'ob le nukuch
máako'ob tin k'áatchi'ito'obo' .

Le ken dzo'okok le meyajo'ob x-ma' bo'otbil
las sieete wa las oocho u sáastale' , jujuntúulal
ti' le palitziilo'ob yan u máan u ch'a' u suumil
u xotik oxp'éel u miilil u le'ob kij ; le ba'ala' ,
bey sáansamal . Yan k'iine' , ti'al ka páajchajak
u suut tu taanaj juntúul palitziile' k'a'ana'an u
beetik u yáantal tumen u yatán wa u paalalo'ob ,
tumen wa ma' táan u dzo'okesik le benuka'aj
meyaj dzaba'an ti' u beete' , ma' táan u páajtal
u luk'ul tu jo'ol u meyaj .

Le ken máanak le mayokool u k'am meyaj
ka k'uchuk u yil yan juntúul palitziil ma' u
dzo'okes u meyaje' , ma' chéen ku sen
po'opoch'iki' , ku beetik xan u ku'uchul tumen
u yéet palitziilil ti'al ka u jadz ka'lajun u
téenal yéetel u le' kij . Ken dzo'okok u jadzik
le palitziil ma' tu dzo'okesaj u meyajo' , ku
ya'alik ti' u yéet palitziilo'ob beya' :

Táant u dzo'okol a wilike'ex ba'ax úuch ti' a
wéet palitziilile'ex tu yo'olal u jooykepile' . Le
beetike' , wa ma' a k'áate'ex ka úuchuk xan

te'ex beya', dza a wóole'ex te meyajo'.

Chéen bin tu aasiendailo'ob San Juan Kóop, San José Grande, Dziná, Sacolá, yetel Cholul, ku beeta'al u xotik oxp'éel u miilil u le'ob kij palitziilo'ob ti' jump'éel k'iin. U láak' aasienda'ob je bix San Juan Haú, X-Catzimil yetel Tehaase', ka'ap'éel u miilil u le'ob kij ku dza'abal u xot palitziil jump'éel k'iin; wa ka k'uchuk u xot jump'éel wa ka'ap'éel u miilil u le'ob kij tu yóok'ol le benuka'aj dzaba'an u beeto', le je'ela' ku bo'ota'al ka'atéen u tojol ti'. Ma' u bo'ota'al tu tojol mfiskij yetel xot kij te aasienda'obo', tu beetaj u yantal ya'ab taak'in ti' le aasendado'ob ikil u koniko'ob u sóoskilil le kijo'.

Le meyajo'ob te aasienda'obo', ma' jump'éelili' je bix u taal u yúuchule', ti' u jujunp'éelal dzaba'an u t'aanil bix úunchak u béeytal meyaji'. San Juan Kóop yetel San José Grandee', palitziil káalchaj ma' u jóok'ol meyaj u sáastale', ku k'a'alal ti'al ka jo'osa'ak tu sáastal u jeel k'iin ti'al u k'am ka'lajun jaadz yéetel u suumil u le'ebel wakax dzama'an ich ja', kucha'anil tumen juntúul u yéet palitziilil. Kex dzo'ok u ja'adzale', ku dza'abal u beet ka'ap'éel faajina bul semaana. Dzinae', maas jach táaj yaj le toop ku ba'ajal ti' juntúul palitziil ma' táan u bin meyaj jump'éel k'iin, tumen ma' chéen ku k'a'alal yetel ku dza'abal ka'lajun jaadz ti'i', ku beeta'al u meyaj bul semaana x-ma' bo'otbil. Wa ma' tu beetaj le

benuka'aj meyaj dzaba'an ti'e' , tak domiingo
ken meyajnak ti'al u yilik wa ku dzo'okesik .
Kex túun le k'iin je'ela' , ti'al u je'esikuba , u
káaltal , wa u beetik u kool , ka cha'abak ti'
tumen u dzuulil .

Ti' tuláakal aasienda'ob to'op yetel máata'ab
u muuk' palitziilo'ob , ba'ale' , u táaj yaatal le
ba'alo'oba' , béeychaj ikil benuka'aj u k'áat
aayk'altal yetel wa jach k'asa'an máako'ob le
aasendado'obo' .

AASIENDA'OB BAK'PACHMIL MUXUPIP (1915)

Jump'éel ma'alob kuxtal yetel senkech ya'ab taak'in anchaj ti' le aasendado'ob ikil jach tu máatilo'ob u muuk' u palitziililo'ob u aasienda'ob . U yantal u nukuch taanajo'ob tu noj kaajil Jo' , u jaantiko'ob u jeejeláasil ma'alob janalo'ob , u bino'ob u xímansuba'ob táanxel nasiono'ob , yetel u káaltalo'ob yéetel ma'alob biino'ob ku taasa'al táanxel lu'umilo'ob .

San Juan Kóop , San José Grande , Dzina' , Cholul , San Juan Haú , Sacolá , X-Catzimil yetel Tehaase' , aasienda'ob bak'pachmil Muxupiipe' , kúuchilo'ob tu'ux sen ya'ab u paachpak'alilo'ob kij ka k'uch Salvador Alvarado Yucataan tu ja'abil 1915 yéetel konstitusionalismo . Te aasienda'ob dzo'ok k-ch'a'chi'itiko' je u páajtal u yila'al : u noj najil bak'pachta'an tumen che'ob ku yichaankil ; u maakinail jo'och kij tu yáanal jump'éel nuxi' naj ku meyaj xan ti'al u dza'abal senkech ya'ab paakail u sósoskilil kij ; jump'éel noj kúuchil tu'ux ku le'ebel sósoskil ti'al ka tikik , yetel u láak' ba'alo'ob .

Ma' sáasak táan u chu'umpajal u meyaj le palitziilo'ob taalo'ob tu kaajil Muxupip wa ti' u láak' kaajo'ob yan naadz te aasienda'oba' , ti'al ka taalako'ob je'elel táan u yáak'abtal .

Yano'obe' ti'al u beeto'ob táanil meyaj x-ma'

bo'otbil , dzo'okole' ka xi'iko'ob xot kij ; u láak'o'obe' ti'al u púuto'ob kij ti' plataforma tu paachpak'alil tu'ux xota'an u le'ob kij tak tu yáanal u maakinail jo'och kij , u meyajo'ob ti' jo'och kij , wa ti' u láak' meyajo'ob . Mix juntúul palitziil ku p'áatal ma' u meyaj bul k'iin x-ma' je'elelil .

Tu winalil nobiembre tu ja'abil 1914 anchaj yáax alab óolal u p'áatal ma' táan u máata'al u muuk' mix u beeta'al u meyajo'ob bey ba'alche' le palitziilo'obo' . Tumen te ja'ab je'ela' , tu dzaj jump'éel noj t'aan u jalachil Yucataan Eleuterio Avila , tu'ux ku dzaik ojéeltbil je u páajtal u bin palitziilo'ob meyaj je tu'uxak aasiendail u k'áato'obe' , yéetel xan ku p'áatal mina'an u p'aaxo'ob ti' u dzuulilo'ob . Ba'ale' le noj t'aan je'ela' , ba'ax sfij ti' u tuukulil konstitusionalismoe' , ma' jéedzk'ata'ab je bix tukulta'ab u beeta'ale' .

Ka'ap'éel tzikbalo'ob yan tu yo'olal ba'axten ma' jéedzk'ata'ab le noj t'aana': Yáaxe' , tu yo'olal bin majáanta'ab taak'in ti' le aasendado'ob ti'al u táakmuk'ta'al u jalachil Venustiano Carranza ; u láak'e' , ma' bin je'edz je bix úunchak le noj t'aan tumen Avilao' , tumen jelpaj u tuukul ikil a'ala'abik ti' tumen aasendado'obe' , wa bin ka k'uchuk u jéedzk'a'ate' , ku beetik u p'a'atal u meyajta'al kij ⁽⁹⁾ . Le beetike' , p'áat leeyli' u to'opol yetel u máata'al u muuk' le palitziilo'ob tumen le aasendado'obo' .

Ku tzikbaltik yum Antonino Meendeze' , ma' bin k'uchuk Alvarado yucataane' le k'iin ku k'uchul le dzuul u x'imbalt u aasiendao' , jump'éeel oora u bin kóojole' ku ya'ala'al ti' le palitziilo'ob ka u p'at u meyajo'ob ti'al ka xi'iko'ob tu taanajo'ob ichkfil yetel ka u k'ex u nook'o'ob , ti'al ka jóok'oko'ob u pa'ato'ob le dzuul aktáan ti' le noj najo' . Le ken jóok'oko'ob u pa'ato'ob le dzuul aktáan ti' le noj najo' . Le ken k'uchuk le dzuulo' yan u luk'esik u p'óok'o'ob yetel u chinik u poolo'ob ti'al u tziiktiko'ob yetel u dzu'udziko'ob u k'ab . Juntúul palitziil ka p'áatak ma' u beetik beyo' , óotzil tu k'ab le mayokoolo' , tumen ma' chéen ku ja'adzal ka'lajun u téenali' , ku ka'alal xan jump'éeel k'iin yetel jump'éeel áak'ab, ma' táan u dza'abal u janal mix ja' u yuke'j . Ti'al ka u yil u láak' palitziilo'ob ba'ax je u yúuchul ti'ob wa ma' táan u tziiktiko'ob tu beelil le dzuulo' .

Tu yo'olal u k'uchul u x'imbalt u aasienda le dzuulo' , yum Diego Domiinguez Tacue' , ku tzikbaltik :

Le dzuulo' ku k'uchul tu aasienda ti'al u k'aluba káaltal yéetel juntúul wa ka'túul ko'olel te noj najo' ; u puli' ma' táan u suut ilbil . Wa yan palitziilo'ob u k'áato'ob t'aan tu yéetele' ma' táan u béeytal , tumen leti'e' ku yilik le palitziilo'ob bey u yalak' ba'alche'obe' , ma' u j-meyajo'obi' . U jaajile' , leti' ba'ax ku beetike' , u ya'alik ti' le máak ilik ka xi'ik

ma'alobil u aasiendao' , bix u k'áat ka beeta'ak u ye'edzel tuláakal u muuk' le palitziilo'obo' ikil u meyajtiko'ob u paachpak'alilo'ob le kijo' , ti'al ka u p'at jach ya'abkach taak'in .

Venustiano Carranza' , tu dzaj jump'éeel noj t'aan Veracruz tu wakup'éeel k'iinil eneero tu ja'abil 1915 , ti'al ka t'o'oxok k'áaxo'ob ti' kaajo'ob tumen u jalachilo'ob le Estado'obo' , yetel xan ka u yilo'ob u meyajta'al tu beelil . Yucataane' ma' béeychaj ba'ax ku ya'alik le noj t'aano' , tumen ila'ab bix ma' u ja'atzal u k'áaxo'ob le aasendado'obo' , tu yo'olal u kaláanta'al ma' u p'a'atal u sen pa'ak'al kij yéetel le taak'in ku dzaik le griingo'obo' ⁽¹⁰⁾ .

Ka tu yojéeltaj Venustiano Carranza bo'ota'ab Abel Ortíz Argumedo tumen aasendado'ob ti'al ka u walk'es Toribio V. de los Santos tu jalachil Yucataane' , tu túuxtaj Salvador Alvarado ti'al ka u ch'a' tu yáanal u t'aan le Estadoa' . Ti'al u yila'al wa ku k'a'atal' u beel le konstitusionalista'ob ma' u yokolo'ob Yucataano' , jóok' pa'atbil u beelo'ob ; yáax ba'ate'il anchaj ichil " argumedista'ob " yéetel " alvaradista'obe " ti' úuch tu aasiendail Blanca Flor tu kanlajun u k'iinil marzo tu ja'abil 1915 . Ba'ale' to'op u ejeersito Argumedoe' , ka beeta'ab u yéemel Pocboc yetel Halachó , tu'ux dzok to'opij . Bey anchajik u yokol Salvador Alvarado tu noj kaajil Jo' tu bolónlajun u k'iinil marzo tu ja'abil 1915 , ti'al ka u ch'a' tu yáanal u t'aan u jalachil Yucataan .

U yojéeltmajil Salvador Alvarado ba'ax úuch
 ti' le yáax ka'túul jalach konstitusionalista'obo' ,
 tu ch'a'ajil tu yáanal u t'aan u jalachil
 Yucataane' , tu dzaj u yóol u beetik ka ila'ak
 ma'alobil le konstitusionalismoo' . Ti'al u
 béeytale' , tu ya'alaj ti' junmúuch' máako'ob ,
 ichil ti' leti'obe' Felipe Carrillo Puerto , ka
 máanajo'ob kajalkaaj u dza u yojéelt u
 kajnáalilo'ob ba'ax tuukulil ku taasik
 konstitusionalismo ti'al u ma'alobkfintik kuxtal te
 Estadoa' . Alvaradoe' tu dzaj xan jump'éel noj
 t'aan , tu'ux ku ya'alik je u páajtal u bin
 palitziilo'ob meyaj je tu'uxak aasiendail u
 k'áato'obe' , yetel ku p'áatal mina'an u
 p'aaxo'ob ti' dzuulo'ob. Ku ya'alik yum Diego
 Domínguez Tecue' , le noj t'aan tu dza
 Salvador Alvarado ti'al ka páajchajak u bin
 meyaj palitziilo'ob ti' le aasienda u k'áato'obe' ,
 tu beetaj bin u suut Muxupip u úuchben
 kajnáalilo'ob . Ichil le máako'ob suunajo'ob
 kajtal tu kaajil Muxupiipo' , ti' yan yum
 Casildoí' , u taata yum Diego , máax yan ti'
 junlajun ja'abo'ob ka luk'o'ob Dziná ; Sahcitaan ,
 kúuchil yan tu yáanal u t'aan San Juan Haue' ,
 yum Conrado Castillo yetel u paalalo'ob Ignacio
 yetel Eduviges , yetel u láak' máako'ob ;
 X-Catzimile' , mi 25 máako'ob , ichilo'obe' yum
 Camilo yetel u xibil paal Santiago Tacú Pech .
 San José Grandee' , J-Ake'ob , ichilo'obe' yum
 Macario ; San Juan Kóop , bejla' chan kaaj yan
 tu yáanal u t'aan Muxupiipe' , mi lajun

máako'ob , ichilo'obe , yum Nazario yetel u xibil paal Lorenzo Uh ; Choluule' , J-Boote'ob , ichilo'obe' , yum Pantaleoon Bote Saanchez .

Ka bin máan kajtal yum Diego Muxupiipe k'aj'an ti'e' , ichil le máako'ob kaja'ano'ob te kaaja' , ti' yan le J-Meendezo'obo' , láak'tzilo'ob ti' " capitaan " Juan Meendez ; J-Domiinguezo'ob , J-Cruuzo'ob , J-Chi'ob , J-Cato'ob , yetel u láak' J-láak'tzilo'ob . Yum Diegoe chéen bin oxja'ab ti' primaaria tu xokaj te tu'ux yan bejla' u najil u ko'onol ba'alo'ob jaantbil , yetel u k'aab yim wakax - Liconsa - tu tzéel nojol le palacio municipaalo' ; najil xook je'eb tu jalachil Salvador Alvarado Yucataan . K'iijeako'ob je'elo' , taatzatziil ma' táan u túuxtik xook u paalalo'obe' , ku k'a'alal yetel ku beeta'al u bo'otik jump'éel peeso .

Bey túun chéen kool yan u tuukulil u beeta'al le ka'acho' yetel suuka'an u bisa'al áantaj le paalalo'obo' , ya'ab taatzatziilo'ob k'a'alo'ob yetel beeta'ab u bo'otiko'ob jump'éel peeso . J-muxupiipilo'ob u yojéeltmajilo'ob u táabal u kuxtal máak koole' , mix juntúul ti' leti'ob ku p'áatal ma' u beetiko'ob . Ma' chéen máako'ob je u páajtal u kuxtal ti' koole' , bey xan ba'alche'ob , le beetike' , mina'an mix jump'éel naj wa ma' yan kaaxo'ob , tzo'ob , k'éek'eno'ob , yetel u láak' ba'alche'ob ku tzéenta'ali' . U láak' ba'ale' , te najo'obo' ku pa'ak'al p'aak , iik , raabano , cilaantro yetel u láak' pak'alo'ob ti' ka'anche' .

U jach jaajile' , taak'ine' mina'an to'on ,
ba'ale' , ba'alo'ob ti'al jaantbile' u puli' ma'
táan u p'áatal wa mina'an - tu ya'alaj le nukuch
máako'ob tin k'a'atchi'ito'obo' .

U K'AATIK MUXUPIP KA SU'UTUK U K'AAXO'OB

Aj poolta'anilo'ob tumen Felipe Carrillo Puerto, u jalachil Partido Socialista Yucatecoe', u kaajilo'ob Yucataane' chu'umpaj u k'áatiko'ob ka su'utuk u k'áaxo', je bix u ya'alik le noj t'aan tu dza Venustiano Carranza tu wakp'éel k'iinil eneero tu ja'abil 1915 tu Estadoil Veracruz. Ichilo'obe' ti' yan Muxupiipi', junp'éel kaaj tu bisikuba yéetel le aj poolo'. U bisikuba j-muxupiilo'ob yéetel Carrillo Puertoe', chu'umpaj tu púutil u nalil u kool le máako'oba', le k'iinako'ob táan u beetik u karreteroil. Junp'éel bisbaj ma'alobchaj le k'iino'ob máan le "j-Ya'ax Ich" - bey u ya'ala'al ti' Felipe yéetel yaakunaj tumen j-meyjilo'ob k'áax - u dza ojéeltbil tumen kaajo'ob ba'ax tuukulilo'ob ti' konstitusionalismo.

Tu k'áatil j-muxupiipo'ob ka su'utuk u k'áaxo'obe', lela' leti' u núula'ata'ala':

Tu k'iinil 24 ti' nobiembre tu ja'abil 1918 yetel tu ka'ap'éel k'iinil abril tu ja'abil 1919, u kajnáalilo'ob Muxupiipe' tu k'áato'ob ti' u jalachil Yucataan ka su'utuk ti'ob le k'áaxo'ob ku ya'alik u ti'alo'obo'. K'áaxo'ob ch'a'ab tumen u yuumil aasiendail X-Catzimil, yetel u láak' aasendado'ob. Wa bin ma' táan u su'utul je bix u ya'alik le noj t'aan tu dza Carranza tu

wakp'éeel k'iinil eneero tu ja'abil 1915 ,
dza'abak ti'ob kex chéen ti'al u beetik u
koolo'ob , tumen u puli' mina'an u k'áaxo'ob .

Xak'la'abik ju'uno'ob Comisioon Local
Agraria ti'al u yila'al wa jaaj ba'ax ku ya'alik
le j-muxupiipilo'obo' , ma' kaxáanta'ab u ju'unil
tu'ux ka u ya'al ti'alo'obi' . Bey p'áatik ma' u
je'edzel u yáax articuloil le noj t'aan tu dza
Carranza' (11) .

J-muxupiipilo'obe' , aj poolta'anilo'ob tumen
Felipe Carrillo Puertoe' , ma' tu p'ataj u
ba'ate'iltiko'ob ka su'utuk u lu'umo'obi' . U
chfikul je u béeytal u su'utul u lu'umo'obo' ,
chfikpaj tu dzail jump'éeel noj t'aan u jalachil
Yucataan , Licenciaado Manuel Berzunza , máax
ook tu yo'olal Carlos Castro Moorales . Noj
t'aan k'dzaik ojéeltbil :

... tu yo'olal tu dzaik u jalachil Yucataan tu
uklajun u k'iinil eneero tu ja'abil 1922 ka
béeychajak u noj t'aanil jo'lajun k'iinil te winal
yetel te ja'ab xan , ti'al ka su'utuk u lu'umo'ob
j-muxupiipilo'ob kex x-ma' ju'unile' , tu ya'alaj
u yuumil San Juan Haú yetel u láak'
kúuchilo'ob yan tu yáanal u t'aane' , ma' táan
bin u páajtal u ch'a'abal u lu'umo'ob tumen ti'
yan ichil méek'táankaajil Tixkokobe' , ma' ichil
u ti'al Mootul je bix le kaaj k'áatiko' (12) .

Anchaj u t'aanil u dza'abal 5920 ektarea'ob
k'áax ti' Muxupip , ba'ale' , ka tu yilaj u
yuumil San Juan Haú yetel chukáan
aasendado'ob nuka'aj luk'esbil ti'ob tak le

lu'umo'ob u pak'majo'ob yéetel kijo' , tu beeto'ob tak tu'ux ku páajtal tu noj kaajil Meejico ti'al ma' u béeytal u noj t'aan u jalachil Yucataan . Le beetik j-muxupiipilo'obe' ma' p'áat u bo'otiko'ob le k'áaxo'ob tu'ux ku beetik u koolo'obo' .

Tu yo'olal u beetik le aasendado'ob ma' u béeytal le noj t'aano'ob ti'al ka su'utuk u k'áaxo'ob le kaajo'obo' , yum Diego Domínguez Tacue' ku ya'alik beya' :

Chéen p'el u yilik aasendado'ob dzo'ok u dza'abal u noj t'aanil u su'utul u k'áaxo'ob le kaajo'obo' , le máako'oba' ku muláan dzaiko'ob taak'in ti'al ka u túuxto'ob tu noj kaajil Meejico tu'ux kaja'an le licenciado ilik ka beeta'ak ma' u béeytal le noj t'aano'obo' . Le licenciadoo' ku t'oxik taak'in ti' le jalacho'ob ti'al ka u beeto'ob ma' u béeytal le noj t'aano'ob ti'al ka su'utuk u k'áaxo'ob le kaajo'obo' . Ba'ax kisín u k'áajti'ob bajux ku tojoltik ti'ob ma' u béeytal le noj t'aano'obo' , tumen le taak'ino' bey bin anik ixi'im ti' u ch'ilile' . Chéen u jupik u k'ako'ob ichil ti'al ka u jo'oso'ob je benuka'aj u k'áato'obe' ; mix táan u chfikpajal tu'ux ku ch'a'iko'ob " .

Bey tu tzilbaltaj ten yum Alfredo Gamboa , u xibil paal Pascual Gamboa , u yuumil Sacolá , k'iinak táan in beetik in jalachil ti' le Sociedad Ejidal , yetel táan u máan tin paach Alfredo u k'áat ka in dza u jo'och junjaatz le kijo'ob ku xo'otol tu paach pak'alil u ejidoil Muxupip . Le

dzo'ok u luk'esa'al le k'áaxo'ob yetel u pachpak'alilo'ob kij ti' le aasendado'ob tu ja'abil 1937 - bey dzo'okik u tzikbal yum Domínguez " .

Tu k'amil u jalachil Yucataan Felipe Carrillo Puerto tu yáax jump'éeel k'iinil eneero tu ja'abil 1922 , tu beetaj tuláakal le ku páajtal ti'al ka su'utuk u k'áaxo'ob le kaajo'obo' . Leti' beet u dza'abal , tumen u jalachilo'ob Meejico u t'aanil u luk'ese'al le k'áaxo'ob ti' le aasendado'obo' . Ba'ax ma' páajchaj u beetik tu jalachil ti' Partido Socialistail Yucateco yetel ti' Partido Socialistail Sureste , tu diputadoil yetel tu beetil u jalachil Yucataan chéen jayp'éeel k'iino'ob tu yo'olal Carlos Castro Moorales , tumen le dzuulo'obo' tu manajo'ob u jalachilo'ob Meejico ti'al ma' u béeytal u su'utul le k'áaxo'ob ti' u jach yuumilo'obo' , kex dzo'ok u dza'abal u noj t'aanil wey Yucataane' .

Ka tu yilaj aasendado'ob jach tu jaajil nuka'aj luk'esbil ti'ob le k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kije' , tu séeblakil tu bo'oto'ob le ejeersito yan wey Yucataan ka u li'isuba ti'al u walk'esik tu jalachil Felipe Carrillo Puerto . U jaajile' , ma' chéen ka walk'esa'ak tu jalachil Felipe tu kaxáantaj le dzuulo'ob ikil tu bo'otilo'ob le ejeersitoo' , bey xan ka luk'esa'ak u kuxtal . Le beetike' , chéen p'él tu yojéeltilako'ob dzo'ok u la'ap'al Carrillo Puerto tumen le ejeersito yan tu yáanal u t'aan Juan Ricaardez Brocao' , ka tu bo'oto'ob \$200,000.00 ti'al ka kiinsa'ak . T'aan u taal u sáastal u

óoxp'éeł k'iinil eneero tu ja'abil 1924 ka dzo'on
le jalach socialiista tu kúuchil u mu'ukul máak
tu noj kaajil Jo' .

Tu tukultaj wa le aasendado'obo , k'fim
Carrillo Puertoe' ku p'áatal ma' táan u dza'abal
chi'ibal pool ti'ob tu yo'olal u k'áaxo'ob .
Ba'ale , mix jump'fit béeychaj le ba'ax tu
tukultaj le aasendado'obo' . Tumen le tuukul tu
dzaj Felipe ti' le kaajo'ob ti'al ka u
ba'ate'ilto'ob ka su'utuk u k'áaxo'ob' , tu jaajil
u ch'a'amaj u muuk' .

Tuláakal le j-meyjilo'ob k'áax tin
k'áatchi'ito'obo' , tu ya'alajo'obe' , yum Felipe
Carrillo Puerto k'áat tu jalachil ka dza'abak
5920 ektarea'ob k'áax ti' Muxupip ; le
benuka'aj a'ala'an u dza'abal x-ma' ju'unil tu
winalil eneero tu ja'abil 1922 . Kex dzo'ok u
máan jump'éeł ja'ab bo'ota'ak u kiinsa'al tumen
u yuumilo'ob le aasiendado'ob tu'ux ku pa'ak'al
kij , máaxo'ob jach táaj p'ektmajil , le ka tu
dzaj u jalachil Meejico jump'éeł noj t'aan -
septiembre tu ja'abil 1925 - ti'al ka dza'abak le
k'áaxo'ob ti' Muxupiipo' .

Le noj t'aano' tu ya'alaj ka dza'abak le
k'áaxo'ob ti' Muxupiipo' , ba'ale' ma' béeychaji' .
P'is taalik jalach Laazaro Caardenas Yucataan tu
ja'abil 1937 u beet u t'o'oxol le k'áaxo'ob
yetel u paachpak'alilo'ob kij ti' le kaajo'obo' ,
kex u puli' ma' u k'áato'ob ka'ach le
assendado'obo' , ka máan tu k'ab
j-muxupiipilo'ob le 5920 ektarea'ob k'áaxo' .

Tu yo'olal ma' u luk'esa'al ti'ob le benuka'aj k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kij ku k'áatik le kaajo'obo', le aasendado'obo' tu ya'alaj u dzaiko'ob tu ja'abil 1926 jump'éelektarea u paachpak'alil kij táan u xo'otol yetel kanp'éelektarea'ob k'áax ti' u jujuntúulal j-meyjilo'ob k'áax, tu yo'olal le máanal ka'p'éelektarea'ob - 2.39 - paachpak'alil kij yetel maanal junlajun elektarea'ob - 11.46 - k'áaxo'ob ku k'áatiko'ob ka'acho'. Tu ya'alil le aasendado'ob u dzaiko'ob le benuka'aj k'áaxo'ob yetel u paachpak'alil kijo', chéen ti'al ka páajchajak u yantal u k'iinil u yiliko'ob u maniko'ob le jalacho'obo', tumen mix junxéet' k'áax yetel u paachpak'alil kij dza'ab ti' le j-meyjilo'ob k'áaxo'.

Kex benuka'aj tu beeto'ob le aasendado'ob ma' u cha'iko'ob u kool j-muxupiipilo'ob wa ma' táan u bo'otiko'ob u meyajtiko'ob le k'áaxo'obo', u yojéeltmajilo'ob dza'an le nojt'aan tu winalil septiembre tu ja'abil 1925, tu much'uba'ob ti' le Comitee Particular Administrativo Agraria, tu'ux tu dzajo'ob yáax jalachil yum Domingo Meendez. Máax tu yilaj ka meyajta'ak tu beelil le k'áaxo'ob a'ala'an u dza'abal ti' Muxupiipo'. Anchajik le Comiteo, ti'al ka páajchajak u beetik u kool juntúul j-meyjil k'áaxe' chéen u k'áatik u k'áaxil ti' u jalachilo'. Ba'ale', ma' u máan ti' jump'éelektarea, ka náachak maanal ti' jump'éele kilómetro ti' le kaajo', yetel ka u bo'obt \$

0.50 tu yo'olal le ju'un ku dza'abal tu'ux ku ya'alik ka u meyajto' . Le taak'in ku mo'olol tu yo'olal u dza'abal le ju'uno' , meyajnaj ti'al u bo'ota'al u bino'ob ti' treen Jo' le máako'ob ku túuxta'al u k'áato'ob ti' u jalachil Yucataan ka u beet u dza'abal le k'áaxo'ob ti' Muxupiipo' .

Tu ja'abil 1929 ka jolch'akta'ab yetel p'i'is u ba'paach le 5920 ektarea'ob k'áax , a'ala'ab ka dza'abak ti' Muxupip tu ja'abil 1925 tumen u jalachil Meejico. Le maeyaj je'ela' , ila'ab u beeta'al tumen yum Timoteo Domiinguez Valdeez , máax ku beetik u jalachil ti' le Comité Administrativo Agraario le k'iinako'ob je'elo' .

U jolch'akta'al yetel u p'i'isil u k'áaxil le ejiido tumen le j-muxupiipilo'obo' , béeychaj ka tu yilajo'ob tu óoxlajun u k'iinil octubre tu ja'abil 1929 dzo'ok u beeta'al u ju'unil u dza'abal ti'ob le k'áaxo'obo' , ju'un k-dzaik k'ajóoltibil :

U muchmiluba'ob tu paalacio municipaalil Muxupip , le máak túuxta'ab tumen H. Comisión Nacional Agrario yan u najil Jo' , ingenieero Vicente Guanche P. , yetel u j-ántaj Felipe Palomo Valencia ; yetel le yuumo'ob Timoteo Domiinguez Valdeez , Emiliano Aazcorra , yetel Antonino Aké , le yáaxo' , u jalachil le Comité Administrativo Agrarioo' , u láak' ka'atúulo' , máaxo'ob áantik ti' u jalachilo' ; yetel xan le yuumo'ob José Alvarez ,

Pablo Cat yetel Crecencio Cruuz , máaxo'ob je Comité wa ka k'uchuko'ob u p'ato'ob le kuchkabalilo' . Eusebio Chan , u mayokoolil Sahcitaan , kúuchil yan tu yáanal u aasiendail San Juan Haú ; Oneecimo Maartin tu yo'olal xunáan Leona Escobedo ; yetel u ya'abil le j-muxupiipilo'ob a'ala'an u dza'abal u k'áaxo'obo' . Tu yo'olal u béeytal le noj t'aan tu dzaj u jalachil Meejico tu kanp'éel k'iinil junio tu ja'abil 1925 , kex ka u jetuba aasendado'ob ⁽¹³⁾ .

Le ka beeta'ab u ju'unil u máan tu k'ab u ejidoil Muxupip le k'áaxo'obo' , u jalachil le kaaja' yum Crecencio Cruuz - yáax jalach p'áatik Muxupip méek'táankaajil tu ja'abil 1927 - yetel u j-ántajo'ob ti' le jalachilo' , yuumo'ob Isidro Meendez yetel Gregorio Maartín , máaxo'ob xan tu jo'ot'aj u k'aabo'ob ti' le ju'uno' , ti'al ka anak u bin tu beelil yetel ka anak muuk' le ba'ax beeta'abo' .

Ku ya'alik yum Antonino Meendeze' , ka bin tu yilaj Felipe G. Caanton u yuumil aasienda San Juan Kóop , mixba'al je u beetik u p'atik j-muxupiipilo'ob u jolch'aktiko'ob yetel u p'isiko'ob le k'áaxo'ob a'ala'an ka dza'abak ti'ob tumen u jalachil meejicoe' , tu ya'alaj u dzaik \$ 125.00 ti'al ka beeta'ak le meyajo' , wa ka cha'abak u pak'ik kij te tu x-la'paachil kij ku k'aba'atik " x-oonil " , tu'ux yan bejla' u najil u xo'okol secundaria " Eulogio Palma y Palma " . Ti' u jalachil Comité Particular

Administrativo Agrio yum Timoteo Domiinguez Valdeez , yetel ti' u jalachil Muxupip yum Crecencio Cruuz , tu ya'alaj je u dzaik le taak'ino' . Ba'ale' , j-muxupiipilo'obe' tu ya'alajo'ob ma' k'abéet le taak'in ti'al ka u beeto'ob le meyajo' .

Je bix dzo'ok yáax u ch'a'achi'itale' , tu ja'abil 1925 tu ya'alaj u jalachil Meejico ka dza'abak 5920 ektarea'ob k'áax ti' Muxupip . Ba'ale' , jolch'akta'akik yetel p'i'isike' , ma' chúukpaj le benuka'ajo' , chéen 5738- 52-00 ektarea'ob tu dzaj . Tu yáax jump'éel u k'iinil septiembre tu ja'abil 1937 ka tu dzaj jump'éel noj táan jalach Laazaro Caardenas ka dza'abak u láak' 951 ektare'ob k'áax ti' Muxupip . U jaajile' , chéen 589 - 09 - 00 dza'ab ti' , tumen ti' le 951 ektarea'obo' , dza'ab 256 - 52 - 75 ektarea'ob ti' San Juan Kóop , yetel 95 - 08 - 21 ektarea'ob ti' San José Grande . Le beetike' , chéen 6327 - 61 - 00 ektarea'ob u k'áaxil u ejidoil Muxupip , ma' 6871 - 00 - 00 je bix úunchak u yantal ka'ach ti'e' ⁽¹⁴⁾ .

U kajnáalilo'ob Muxupiipe' , tak tu ja'abil 1935 leeyli' chéen ti' kool yetel u meyajo'ob te aasienda'ob tu'ux ku pa'ak'al kij ku kaxáantik u kuxtalo'ob . Yan ti' leti'obe' , táanil ku beetik u koolo'ob yéetel u paalalo'ob , dzo'okole' ku bino'ob meyaj bul semaana tu aasiendail Timúul u méek'táan kaajil Mootul ; X-Constancia, tu méek'táan kaajil Dzeemul , yetel ti' u láak' aasienda'ob . U chukáano'obe' , ku túuxtik u paalalo'ob meyaj te assienda'obo , ti'al ka u náajalto'ob junp'fit taak'in ti'al u maniko'ob ba'ax k'abéet ti'ob yetel ma' táan u dzaik te kool ku p'áatal u meyajto'obo' .

Tak te k'iino'oba' , le jalacho'ob dza'abo'ob tumen konstitusionalista'ob yetel socialista'obo' , ma' u ma'alobk'into'ob u kuxtal j-meyjilo'ob k'áaxi' , mix u beeto'ob u k'éexel bix u taal u kaxáantik u kuxtalo'obi' . Leeyli' yan u muuk' le aasendado'ob yéetel le taak'in ku p'atik u aasienda'obo' , ba'ale' , ma' je bix le muuk' yan ti'ob tu chu'umpajal le siigloa' .

K'uchik jalachil Meejico nakom Laazaro Caardenase' , tu tukultaj dzo'ok u k'uchul u k'iinil u beetik u jajtal le k'ubent'aan tu dzaj ti' Yucataan tu kandidatoil ; u luk'esik u paachpak'alilo'ob kij tu'ux ku taal ya'ab taak'in yetel jump'éel ma'alob kuxtal ti' le

aasendado'obo', ti'al ka u dza ti' óotzil
j-meyjilo'ob k'áax⁽¹⁵⁾.

U tuukulo'ob nakom Caardenase' chu'umpaj u
béeytal chu'umpajik u beeta'al Sociedad
Ejidaalo'ob Yucataan tu ja'abil 1935. Meyaj
k'a'at ka'ach tumen le aasendado'obo', ikil tu
beetilo'ob tak tu'ux ku páajtal ka p'áatak ma' u
dza'abal u paachpak'alilo'ob kij yetel k'áaxo'ob
ti' le Sociedad Ejidaalo'obo'. U jach xachkuba
aasendado'ob ma' u cha'iko'ob u luk'esa'al u
lu'umo'obo', le beet u taal jalach Caardenas
Yucataan u beet u tze'elel ti'ob kex u puli'
ma' u k'áato'obi'.

Tu chu'umpajal u ja'abil 1935 ka k'uch
ingeneero Candelario Reyes Muxupip, ti'al u yil
wa ku beetik u much'tal ti' jump'éel Sociedad
Ejidaal u j-meyjilo'ob k'áax le kaaja'. Le
ingenieroa', u jalachil Bancoil Credito
Agriicola, yetel máax túuxta'an Yucatán tumen
u jalchil Meejico ti'al ka u beet u t'o'oxol
paachpak'alilo'ob kij yetel k'áaxo'ob ti' le
kaajo'obo', ya'ab k'iino'ob tu bisaj ti' u
yokesik tu tuukul 120 j-muxupiipilo'ob u
yokolo'ob te Sociedaado'. Mi 180 ti' leti'obe',
aj poolta'anilo'ob tumen yum Santos Anacleto
Chalé, juntúul u púus nook' le aasendado'obo',
ma' tu yóotajo'ob okol ichil le Sociedaado'.

Le yuumo'ob Diego Domiinguez Tacú,
Adelfo Domiinguez Cruuz, yetel Antonino
Meendezo', ku ya'aliko'obe', le ka dzo'ok u
láaj beeta'al u ju'unil u yantal le Sociedaad

tu'ux máno'ob u beeto'ob u jalachilo', yum Nicasio Maartin, u jalachil Muxupiipe', ma' tu yóotaj u jo'ot' u k'aaba' ti' le dzook ju'un beeta'abo', tumen ti' yan ichil le máako'ob aj poolta'ano'ob tumen yum Santos Anacleto Chalé, máax pata'an u k'aaba' " t'eelil " .

U yuumilo'ob le aasienda'ob bak'pachmil Muxupiipe', ti'al ka anak tu yéetelo'ob le máako'ob ma' u k'áato'ob okol ichil le Sociedaado', tu beetajo'ob u ya'alik le " t'eel " je u dza'abal k'áaxo'ob yetel u yaalo'ob kij u pak'o'ob wa ku beetiko'ob ma' u yantal le Sociedad Ejidaalo'. Ti'al u jach tak'ankuntiko'ob le j-meyjilo'ob k'áaxo', tu beetajo'ob u kiinsa'al wakaxo'ob ti'al t'oxbil ti'ob u bak'el . Tu yo'olal ma' u cha'iko'ob u luk'esa'al ti' le aasendado'ob tumen le Sociedaado' u paachpak'alilo'ob kij tu'ux ku meyajo'ob yetel ku náajaltiko'ob taak'in ti'al u tzéentiko'ob u paalalo'ob .

Le noj t'aan tu dzaj Caardenaso' - tu ya'alaj yum Santos Anacleto Chalé ti' le máako'ob u aj pooltmajo' - u jalachil Meejico ikil u ya'alik to'on nuka'aj ma' alobtal k-kuxtal in wéet xiibile'ex , maas bin ma'alob ti' le yan to'on bejla' je u páajtal k-bin meyaj je tu'uxak aasiendail k-k'áate' . Uuch jo'op'ok k-u'uyike'ex u ya'ala'al táan u dza'abal noj t'aano'ob ti'al bin ka ma'alobchajak k-kuxtal , ba'ale' je bix u dza'abale', bey xan u p'áatal ma' táan u suut ch'a'chi'itbilo'ob . In wéet xiibile'ex , máaxo'ob

ma' u p'at yaantiko'on ikil u dzaik to'on meyaj
tak bejla'e', leti'obe aasendado'obo', le beetike'
k'a'ana'an k-áantiko'ob ti'al ma' u luk'esa'al
ti'ob le k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kij .

Ba'ax ma' tu ya'alaj le " t'eel " ti' le
maako'ob u aj pooltmajo', wa ma'
jéedzk'ata'ab le yáax noj t'aano'ob dza'abo', tu
yo'olal ma'an le jalacho'ob tumen le
aasendado'obo' . Ba'ale', tu yililo'ob jach tu
jaajil u luk'esa'al ti'ob le k'áaxo'ob yetel u
paachpak'alilo'ob kij yéetel le noj t'aan tu dzaj
jalach Caardenaso', anchaj u k'áatiko'ob ka
táakmuk'ta'ako'ob tumen le j-meyjilo'ob k'áaxo',
ti'al ka u yilo'ob wa ku p'áatal ma' u béeytal
le noj t'aano' .

U xachkepilo'ob le j-meyjilo'ob k'áax ma' u
k'áato'ob okol ichil le Sociedad ejidaalo',
aktáanta'anilo'ob tumen le " t'eelo' " bino'ob
xoot " San Martiin " jump'éeel paachpak'alilil kij
nuka'aj máan tu k'ab le Sociedaado', ti'al ka u
k'ubo'ob u le'ob kij ti' Felipe G. Caanton u
yuumil aasienda San Juan Kóop . Dza'abik u
yojéelt ingenieero Reyes ba'ax ku beetik le
j-meyjilo'ob k'aaxo', tu beetaj u jo'osa'alo'ob
tumen ejeersito te paachpak'alil le kijo' .
A'ala'ab ti'ob ka ki' okoko'ob te Sociedaado',
ma' u dzaikuba u k'ato'ob ba'ax ku beeta'al ,
tumen je bixake', le noj t'aano' yan u
jéedzk'ata'al , tumen bey u k'áat ka beeta'ak
jalach Laazaro Caardenas . Ku ya'alik yum
Diego Domiingueze' bey bin tu ya'alaj

ingenieero Reyes .

Tu yo'olal k'áata'abik ejeersito ti'al ka jo'osa'ak le j-meyjilo'ob k'áax te tu'ux ku xot kijo'ob ka'acho' , yum Diego Domiinguez , máax ku jalachil ti' le Sociedad le k'iinako'ob je'elo' , ku tzikbaltik to'one' :

-Ka tin wa'alaj ti' le " t'eel " ejeersito ken jo'osiko'ob wa ma' táan u p'atik u xotiko'ob u le'ob kij ti'al u k'ubo'ob ti' le aasendado Felipe G. Caantono' , u ya'abil le máako'ob yan tu yéetelo' , tu ya'alajo'ob ma' sajako'ob ti' le ejeersitoo' . Te tu paachpak'alil kij ku pa'atiko'ob ti'al ka u jadzuba'ob yéetel , ti'al ka u ye'eso'ob u ma'alob k'axmaj u paantaloono'ob . Chéen jach ya'ab t'aanajiko'ob le óotzil j-meyjilo'ob k'áaxo' , tumen le ka k'uch le ejeersito jo'osiko'ob te tu'ux ku meyajo'obo' , mix ch'e' tu ya'alajo'ob . J-kabal-ich jóok'iko'ob u kapmil u " nejo'ob " tu káap u yooko'ob - bey dzo'okik u tzikbal yum Diego .

Bey túun ma' táan u p'atik u beetik li'iskuba j-meyjilo'ob k'áax yum Santos Anacleto Chalé , tu yóok'ol le Sociedad Ejidaalo' , beeta'ab tumen ingenieero Reyes ka t'a'anak tumen u jalachil Yucatan Fernando Loopez Caardenas , ti'al ka a'ala'ak ti' wa ma' táan u p'atik u yáantik le aasendado'obo' , je u bin k'aasil ti'e' . Je u k'a'alal tu yo'olal u beetik u aj poolil ti'al ma' u béeytal u noj t'aan u jalachil Meejicoe' . Ba'ax tu beetaj le " t'eel " ka tu yilaj ma' chéen ja'asa'ab u yóol yéetel le ba'ax

a'ala'ab ti'o' , luk' muxupiipe' ka bin kajtal
ka'ap'éel ja'ab Ticul . Tu'ux ku manik
p'úulo'ob ti'al ka máanak u kon tu láak' u
kaajilo'ob Yucataan . Náakik u yóol le " t'eel "
u kuch sen aal ba'alo'ob yetel jump'fit taak'in
ku p'atik ti' u konike' , suunaj Muxupiip u
kodzi maj u " nej " u k'áat ka cha'abak u yokol
ichil le Sociedad ma' u k'áat ka'ach ka anako' .
Sociedad dzo'ok u beeta'al u jo'ot'ik u ju'unil
u jalachil Muxupip yum Nicasio Maartin , tumen
u jalachil Yucataan Fernando Loopez Caardenas .

Chéen dzo'okik u chúukpajal u ju'unil u
Sociedaadil Muxupiipe' , ka dza'ab u yojéelt u
yuumilo'ob le aasienda'ob bak'pachmil le kaaja' ,
nuka'aj ch'a'abil ti'ob u k'áaxo'ob yetel u
paachpak'alilo'ob kij ti'al dzaabil ti le
Sociedaada' . Dza'ab xan u yojéelt yum Diego
Domiinguez , u jalachil le Sociedado' ;
ingenieero Candelario reyes , máax túuxta'an
Yucataan tu yo'olal u jalachil Meejico ; Gonzalo
D. Peniche Osorio , máax dzaba'an t'aan yéetel
jalacho'ob tu yo'olal u Sociedadil Muxupip ;
yetel ti' Pascual Gamboa , máax dzaba'an t'aan
tu yo'olal aasendado'ob .

Le ju'un túuxta'ab ti' le máako'ob ma' sáam
k-ch'a'chi'ito'obo' , ba'ax ken k-dza k'ajóolbila' ,
beeta'ab 23 ti' julio tu ja'abil 1935 :

Tu yo'olal le ju'un tu beetaj u jalachil u
Sociedad Ejidalil Muxupip tu'ux ku k'áatik ka
a'ala'ak bix yetel ba'ax k'iin ken ch'a'abak le
k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kij te

aasienda'ob Sacolá , San Juan Kóop , San Juan Haú , Dziná, yetel San Joseje' , u núukla'atal te k'iin je'ela' , tumen u jalachil Yucataan Fernando Loopez Caardense' , ku ya'alik beya' :

Dza'abak ilbil . Yum Alfredo Gamboa ku dza'abal tu yo'olal Pascual Gamboa Rivero , máax ka'ach ku t'aan tu yo'olal le aasendado'ob ma' tu ya'alajo'ob máax úunchak u t'aan tu yo'olalo'ob , ichil u múuch' máako'ob dzo'ok u dza'abal u yilo'ob u ch'a'abal le k'áaxo'ob , u paachpak'alilo'ob kij , yetel ku dza'abal jump'éeel k'iin yetel jump'éeel áak'ab ti'al ka u ya'alo'ob le aasendado'ob ba'ax ku tukultiko'ob tu yo'olal le ba'ax ken beeta'ako' ⁽¹⁶⁾ .

Tu yilajil Fernando Loopez Caardenas ma' táan u ya'alik le aasendado'ob ba'ax ku tukultiko'ob tu yo'olal u ch'a'abal le k'áaxo'ob yetel u paachpak'alil kij ti'obo' , yetel ma' táan u bino'ob tzikbal tu yéetel kex ka a'ala'ak ti'ob ka xi'iko'obe' , chéen junk'aal k'iino'ob tu pa'ataj ti'al ka u dza jump'éeel noj t'aan utz u ti'alint u Sociedad Ejidalil Muxupiip . Tu'ux ku ya'alik bix yetel ba'ax k'iin ken ch'a'abak le k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kij tu aasiendailo'ob Sacolá , San Juan Kóop , San Juan Haú , Dziná , yetel San José Grande , ba'ax dza'ab u yojéelt yuumo'ob Goonzalo D. Peniche yetel Diego Domínguez Taacú .

Lela' leti' ba'ax ku ya'alik le noj t'aan tu dzaj Loopez Caardenas tu óoxlajun u k'iinil aagosto tu ja'abil 1935 .

Ku ya'ala'al ka ch'a'abak maakina'ob yetel u láak' nu'ukulo'ob k'abéet ti'al u jo'ochta'al u le'ob kij ; u dza'abal je benuka'aj ja' k'abéet u meyaje' ; u bejilo'ob plataforma ti'al u púuta'al u le'ob yetel u sóoskilil kij , yetel u kúuchilo'ob tu'ux ku le'ebel sóoskil ti'al u tikil , tu aasiendail Sacolá , San Juan Kóop , San Juan Haú , Dziná yetel San José , ti'al ka beeta'ak u jo'ochta'al sien u miilil u le'ob kij ti' waxakp'éel oorail meyaj , ti' u ju jump'éelal le aasienda'oba . Dzapa'anil u kaaxilo'ob u le'ob kij tu yiknal u maakinail jo'och kij , u jo'ochta'al , u beeta'al u paakail u sóoskilil le kijo' , tak u na'aksa'al le paaka'ob ti' treen ti'al ka bisa'ak tu noj kaajil Jo' .

Tu yo'olal u jo'ochta'al sien u miilil u lelo'ob kij ti' jump'éel aasiendae' , a'ala'ab u bo'ota'al \$ 110.00 ti' u yuumil , wa ku dzaik u máakilo'ob beetik , yetel xan tuláakal ba'alo'ob k'abéet ti'al u yúuchul le meyajo' . Wa ma' táan u dzaik le ba'alo'ob dzo'ok k-ch'a'chi'itiko' , chéen \$ 19.00 úunchak u bo'ota'al ti tu yo'ola'al u jo'ochta'al sien u miilil u le'ob kij .

-Chéen dzo'ok u na'aksa'al ti' treen u paakailo'ob u sóoskilil kij ku jo'ochta'al , je u bo'ota'al \$ 110.00 wa \$ 19.00 ti' le aasendadoo' - U jalachil Yucataane' tu dzaj yum Goonzalo D. Peniche ti'al ka u yil u ch'a'abal tumen le Sociedad Ejidal le ba'alo'ob k'a'ana'an ti'al meyaj ti' .

-Dza'abak u yojéelt yum Peniche , yetel ti' u

yuumilo'ob le aasienda'ob le ba'ax dzo'ok u ya'ala'al ken beeta'ako' ⁽¹⁷⁾ .

Kex dzo'ok u dza'abal le utz noj t'aan u ti'alint u j-meyjilo'ob k'áax Muxupiipe' , ma' cha'ab u meyajtiko'ob le k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kij, mix xan u maakinailo'ob le jo'och kijo' . Mix jump'fit tu yóoto'ob le aasendaado'ob ka ch'a'abak le ba'alo'ob dzo'ok k-ch'a'chi'itiko' .

Ku ya'alik Fernando Benitese' , le xáanchajik ma' táan u jéedzk'ata'al le Leey Agraaria wey Yucataane' , tu beetaj u ya'alik jalach Caardenas ti' u jalachil Yucataan Fernando Loopez Caardenas :

U puli' ma' in k'áat ka wa'alten , táan k'ilik , táan k-ilik bix ken k-beetil, táan k-ilik bix úunchak k-beetik ; dzo'ok u sen náakal in wóol in wilik u ma'anal yéetel cheeke u jalachilo'ob Yucataan ⁽¹⁸⁾ .

K'a'ana'an k-a'alike' , kex ma' ma'alob tu yilil Fernando Loopez Caardenas u meyaj ejeersito ti' ingenieero Candelario Reyes ti'al ka jéedzk'a'at le Leey Agrario' , yetel u p'a'atal chéen 75 ektarea'ob k'áaxo'ob yetel 75 ektarea'ob u paachpak'alilo'ob kij , ma' 150 ektarea'ob k'áax yetel 150 ektarea'ob u paachpak'alilo'ob kij je bix u tukultik k'a'ana'an ka p'a'atak ti'ob tu yo'olal ma' u bino'ob chinchin poolil . Kex u puli' ma' tu bisuba tu yéetel le aasendado'obo' , mix xan tu ch'a'aj taak'in ti'obi' . Le beetike' , je u páajtal

k-a'alike' , ma'alob tu yilil le noj t'aan tu dzaj
jalach Laazaro Caardenas tu yo'olal u t'o'oxol
k'áaxo'ob yetel paachpak'alilo'ob kij , ba'ale' ,
ku tukultike' ma' bey úunchak u beeta'ali' .

Tu dzajil u yóol Fernando Loopez Caardenas
u beet u t'o'oxol k'áaxo'ob yetel u
paachpak'alilo'ob kije' , le beet u walk'esa'al tu
jalachil . U chfikul tu dzaj u yóol u beet le
ba'ax dzo'ok k-a'aliko' , leti' le noj t'aano'ob
tu dzaj ti'al ka k'u'ubuk k'áaxo'ob yetel u
paachpak'alilo'ob kij ti' Muxupip , dzo'ok
k-dzaik ojéeltbilo' .

Tumen le aasendado'obo' , ma' wa'alchajo'ob
u méek'o'ob u k'abo'obi' , u yojéeltmajilo'ob u
li'ismuba'ob taksista'ob tu yóok'ol u jalachil
Yucataan , tu yo'olal ka dza'abak u láak'
bejo'ob ti'al ka u meyajto'obe' tu molajo'ob u
palitziilo'ob yetel le j-meyjilo'ob k'áax ma' u
k'áato'ob ka anak Sociedad Ejidaalo'obo' , ka tu
biso'ob Jo' ti'al u táakmuk'to'ob le taksista'ob
ka jóok'oko'ob yéetel ba'ax ku ba'ate'iltiko'obo' .
Dza'ab u janal le óotzil máako'ob bisa'abo'obo' ,
ba'ale' , ba'ax maas dza'ab ti'obe aanis ti'al u
yuk'o'ob , tumen bey kala'anilo'obo' , ma' tu
ch'a'ajo'ob sajakil u yawtiko'ob je ba'axak
a'ala'ab ti'ob ka u ya'alo'ob ti' Fernando
Loopez Caardenas .

Mix jump'fit utzil binik ti' Loopez Caardenas ,
tumen le nakom Otero Pablos , máax yan tu
yáanal u t'aan le ejeersitoo' , yetel le máako'ob
áantik ti' u jalachilo' , tu beeto'ob u dzo'onol

le j-meyjilo'ob k'áax yano'ob tu noj k'fiwikil Jo' , tu dzook u k'iinil junio tu ja'abil 1936 . Ichil le máako'ob ku meyaj yéetel Fernando Loopez Caardenaso' , ti' yan Florencio Palomo Valenciai' , máax dza'ab tu yo'olal le ka tu ya'alaj u p'atik u beetik u jalachil Yucatán .

Yum Macario Aké Vaarguez , juntúul u kajnáalil Muxupip sfij tu aasiendail San José Grande , palitziil bisa'ab u táakmuk'te taksista'obo' , ku tzikbaltik beya' :

To'on j-meyjilo'on k'áax t-táakmuk'taj le taksista'obo' , bisa'abo'on yéetel tuus tu noj kaajil Jo' , ikil tu ya'alil to'on le aasendado'obo' , le taksista'obo' k-éet j-meyjilo'ob ma' táan u dza'abal ba'ax ku k'áatiko'ob ti' u jalachil Yucataán . U láak' ba'ale' , yéetel bin le k-áantajo' , k-najmatik u yáantiko'on ya'ab much'kabil j-meyjilo'ob tu yo'olal ma' u luk'esa'al to'on tu'ux k-meyaj . U paachpak'alilo'ob kij yetel u maakinailo'ob jo'och kij , ba'axo'ob dzo'ok u dza'abal u noj t'aanil u máan tu k'ab u Sociedad Ejidaalil Muxupip . U jach yajile' , chéen tak tixkokob bisa'abo'on ti' platafoorma , le mi junk'aal kilometro'ob tu binetaj k-k'uchul Jo'o' , xfibaltbij t-beetil .

Ichil le j-meyjilo'ob k'áax dzo'ono'ob tu noj kaajil Jo'o' , ti yan ka'atúul máako'ob aj poolta'abo'ob tumen le " t'eelo' " , yum Anastacio Cauich , máax dzo'on tu x-no'oj u muuk' yook , yetel yum Silverio Aké , máax dzo'on jump'éel ti' u

tuunkuyo'ob . Yum José Chim , juntúul u
palitziilil San José Grandee' , dzo'on tu
ch'ala'atel . U yutzile' , mix juntúul ti' leti'ob
k'fimij .

Je bix je u páajtal u yila'ale' , u yuumilo'ob
le aasienda'ob yano'ob tu bak'paach Muxupip
yetel u láak' aasiendailo'ob Yucataane' , ma' tu
péedzk'a'ataj u puxsi'ik'alo'ob ti'al u yiliko'ob
wa ku jóok'olo'ob yéetel ba'ax u k'áato'ob :
ma' u dza'abal le k'áaxo'ob yetel u
paachpak'alilo'ob kij ti' le Sociedad
Ejidaalo'obo' . U k'asa'ankuxtalil le dzuulo'obo' ,
ikil u kaxáantiko'ob ka anak ti'ob jump'éeel
ma'alob kuxtal , ma' u luk'ul u puli' ti'obe' ,
ba'ax kisín u k'áajti'ob wa ka k'íimik u
palitziilo'ob ti'al ka béeychajaki' . Kex túun
yéetel u muuk' , yéetel u k'íilkab le palitziilo'ob
p'áat u aasienda'ob u na'il taak'in .

BIX CHU'UMPAJIK U MEYAJ U SOCIEDAD EJIDAALIL MUXUPIP

Chu'umpajik u meyaj u Sociedadad Ejidaalil Muxupip tu ja'abil 1935 , yum Pascual Cruuz Domiinguez dza'ab jalachil ti' . Ba'ale' , le nojoch máaka' chéen ka'ap'éel winal tu beetaj u jalachil , tumen juntéenak ti' yan tu noj kaajil Jo' , táan u yilik wa ku majáanta'al taak'in ti' le Sociedad ti'al u bo'ota'al m'fiskij yetel xot kije' , tu ch'a'aj \$ 8.00 ti' yum Pascual Gamboa , u yuumil Sacolá , ti'al u yáantikuba ti' le xup taak'in ku beetik ikil u sen bin Jo' u yil wa ku dza'abal le taak'ino' . Le aasendado' tu dzaj bin le taak'ino' , ti'al ka dza'abak ti' tu paachil k'iin u le'ob u kijil le Sociedaad jo'ochtbil tu aasienda .

Yum Santos Anacleto Chalé , máax jach ku bisikuba ma'alob yéetel le aasendado'ob bin okes tus pool yum Pascual ka u ch'a'e taak'ino' . Leti' xan le yum chalé dza u yojéelt le j-meyjilo'ob k'áax yano'ob ti' le Sociedaado' , ti' jump'éel much'táambal ti'al ka dza'abak ojéeltbil tak tu'ux dzo'ok u náakal u meyajil u k'áata'al le taak'ino' , yetel u láak' ba'alo'ob k'a'ana'an u yila'al ti'al ka páajchajak u meyaj ma'alob le Sociedaado' .

U'uya'abik tumen le j-meyjilo'ob k'áax much'ukbalo'ob le ba'ax tu ya'alaj yum Santos

Anacletooe', yéetel awak t'aano'ob tu k'áatajo'ob ti' le jalach ba'axten tu ch'a'aj le taak'ino'. Tu ya'alajil yum Pascual Cruuz tu ch'a'aj le \$ 8.00 tumen ma' táan u dzaik u taak'inil u sen bin Jo', ti'al u yil wa ku jóok'ol yéetel le ba'ax ku bin u beeto', ch'a'ab k'aasil ti', tumen bin ku bin tu yóok'ol le ba'ax ku taal u najmatiko'ob le j-meyjilo'ob k'áaxo'. Tumen leti'obe', kex jach istikiajile' ku dzaiko'ob taak'in ti'al xi'ik ilbil Jo' wa ku séebkunta'al u dza'abal le taak'ino', tumen ba'ax ku kaxáantik leti'obe', u meyajo'ob ti' le Sociedad Ejidaalo', tu yo'olal u pa'atal u pee'cha'ata'alo'ob tumen le aasendado'obo'; puli' ma' u k'áato'ob mixba'al yéetel mix juntúul ti' le máako'oba'.

Le beetik yéetel awat t'aano'ob k'áata'ab ka u p'at u beetik u jalachil yum Pascual Cruuz Domínguez. Tu yilil yum Pascual Chéen yéetel u luk'ul tu jalachil ku ki'imaktal u yóol le j-meyjilo'ob k'áaxo', leeyli' leti' u áak'abil le much'táambal tu k'áataj ka dza'abak u láak' máak u beet u jalachil. Chéen p'el tu k'áatil le nojoch máak ka k'éexeko', ka beeta'ab u ju'unil ti'al ka ila'ak jach tu jaajil tu k'áataj. Le ju'un beeta'ab yetel túuxta'ab tu Najil Agraaria (DAAC) ka Sáaschaje', ma' chéen ku dzaik ojéeltbil tu k'áataj yum Pascual Cruuz ka dza'abak u láak' máak tu yo'olali', ku ya'alik xan yum Diego Domínguez dza'ab u jeelintej, yetel ku k'áatal ka séebkunta'ak u

túuxta'al ti' u ju'unil tu'ux ku ya'alik u jalachil u Sociedad Ejidalil Muxupip , tumen tuláakal j-meyjilo'ob k'áax dzae . Yum Pascual Cruuze' ma' dza'abak ti' u ju'unil u jalachil le Sociedad ka jo'osa'abo' . Le beetike' , yum Diego Domiinguez jach tu jaajil u yáax jalachil le Sociedaado' .

Jach bin talan chu'umpajik u beetik u jalachil yum Diego Domiinguez , bey tu tzikbaltil leti' . Ikil bin anik ka'ach le ba'ate'il ichil le j-meyjilo'ob k'áax u k'áato'ob ka anak le Sociedaado' yéetel le ma' u k'áato'obo' . U láak' ba'ale' , leti' ma' anak baanko u dza taak'in ti'al u yúuchul meyaj . Tumen chu'umpajik u bo'ota'al mǝiskij yetel xot kije' , p'is u ko'onol u le'ob kij tumen Baankoil Kreedito Agriikola yan tu noj kaajil Motul , ku meyaj yetel u láak' kaajo'ob bak'pachmil . Ya'ab k'iino'ob ma' táan u k'uchul séeb le taak'in ti'al u bo'ota'al le meyajo'obo' . Ba'ax beet u ya'alik le máako'ob aj poolta'ano'ob tumen le " t'eelo' " , le sociedaado' ma' u ti'al ka u yutzkfint u kuxtal máaki' , ti'al ka u maas k'askúuntej . Tumen ma' chéen p'áat mina'an meyaj ti'ob te aasienda'obo' , ku p'áatalo'ob xan x-ma' taak'inil jump'éel wa ka'ap'éel semana'ob , kex ka u beet u meyajo'ob te Sociedaado' .

Ba'ale' , u jach k'ubmil u yóol j-muxupiipilo'ob ti' le Sociedad Ejidaalo' , kex táan u mak'iko'ob toope' , ma' tu ya'alaj u luk'ulo'obi' . Tu beetil ingenieero Candelario

Reyes u yila'al bix ken bo'ota'ako'ob semanaal
x-ma' t'ookil tumen u Bankoil Kreedito
Agricolae', le tu najmatilo'ob j-muxupiipilo'ob
ba'ax u k'áato'ob.

Kex táan u chan taal u yúuchul meyaj tu
beelil te Sociedaado', leyli' anchaj ba'ax ku
k'atikuba tu beele', ichilo'obe' leti' ma' yóotik
le aasendado'ob ka' jo'ochta'ak tu aasienda'ob u
le'ob le kij ku xo'otolo'; wa ma' u cha'iko'ob
u xo'otol jump'éeel ma'alob paachpak'alili kij,
kex ti' yan ichil le benuka'aj paachpak'alilo'ob
kij a'ala'an u dza'abal ti' le Sociedaado'.
P'áat chi'ichnakil j-muxupiipilo'ob ikil tu
yililo'ob bix u tikil u le'ob le kij ku
xotiko'obo', yetel ma' u p'a'atal u xooto'ob ti'
le ma'alob paachpak'alilo'ob kijo'. Ku tzikbaltik
le nukuch máako'ob tin ch'achi'ito'obo', le
ba'alo'ob je'ela', bey bin taalik u yúuchul ti le
Sociedaado'ob taal u beeta'alo'obo'.

U CHA'IK U MUUK' U SOCIEDAD EJIDAALIL MUXUPIP

U yojéeltmajil jalach Laazaro Caardenas ba'ax sen k'atik u beel j-meyjilo'ob k'áax ikil u taal u meyajo'ob ti' le Sociedad Ejidaalo'ob , tu yo'olal u puli' ma' u k'áat le aasendado'ob ka luk'esa'ak ti'ob le k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kij je bix u ya'alik le noj t'aan tu dzajo' , anchaj u taal Yucataan u beet u jéedzk'ata'al le Leey Agrario' . Ti'al lelo' , k'uch wey Estaado yéetel junmúuch' máako'ob ti'al u p'iso'ob yetel u t'oxo'ob le k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kij k'a'ana'an u dza'abal ti' tu jujump'éelal le Sociedaado'obo' . Wakp'éel k'iino'ob tu bisaj ti' jalach Caardenas u yilik u t'o'oxol le k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kijo' . Caardenase' k'uch Yucataan tu óoxp'éel k'iinil agosto tu ja'abil 1937 ; suunaj tu noj kaajil tu waxakp'éel k'iinil le winal je'ela' . Bey taalik dzo'okol jump'éel úuchben ba'ate'il ichil aasendado'ob yéetel j-meyjilo'ob k'áax , ti'al ka su'utuk u k'áaxo'ob le óotzil máako'oba' .

Dzo'okik u jedzkuunta'al le aasendado'ob ti'al ka u cha'ob u meyajtiko'ob j-meyjilo'ob k'áax ba'ax dzaba'an ti'ob ti' le Sociedad Ejidaalo'obo' , ka jo'op' u k'áatik u yokolo'ob ti' u Sociedad Ejidaalil Muxupip le máako'ob

ma' u k'áato'ob ka'ach ka anak le Sociedaada' .
Ichil le máako'ob tu k'áato'ob okol te
Sociedaado' , ti yan jaytúul u palitziilo'ob le
aasienda'ob bak'pachmil Muxupip , máaxo'ob
máano'ob kajtal te kaaja' . Bey tu jach ch'a'ajil
u muuk' le Sociedad Ejidaal ti'al u meyaj yetel
ka xi'ik ti' ma'alobil .

U meyaj u jalachil Sociedad Ejidaal -
komisariado - le k'iinako'ob je'elo' , u máano'ob
táanil tu yo'olal le j-meyjilo'ob k'áax ti' je
ba'axak úunchak u yila'al tu yo'olal le
Sociedaado' , u yilik u meyajta'al tu beelil u
k'áaxilo'ob le ejidoo' , yetel ka u yil u bo'ota'al
tu beelil le meyajob ku beeta'alo' , yetel u
beetik ma' u bo'ota'al le ma' beeta'ano' . Tu
yo'olal le mayajob ku beetik le jalacho' , ku
náajaltik \$ 6.00 ti' jump'éeel semaana . Le
enkargado u j-meyajil le bankoo' , ti' anchaj u
najil tu aasiendaal San Juan Kóop ti'al u yilik u
meyaj le Sociedaado' ; leti' jo'osik taak'in te
baanko yan Mootul ti'al ka u k'ub ti' u
jujuntúulal le máako'ob ilik u yúuchul le meyaj
te tu paachpak'alilo'ob le kijo' , ti'al ka u
bo'oto'ob le j-meyjilo'ob k'áaxo' . Mfiskije' ku
bo'ota'al \$ 0.50 jump'éeel u k'aanil, xoote' ku
bo'ota'al \$ 0.75 jump'éeel u miilil u le'ob kij ;
mi \$ 5.00 ku náajaltik juntúul j-meyjil k'áax ti'
jump'éeel semaana .

Táan u beetik u jalachil yum Diego
Domiinguez ka beeta'ab u najil le Komisariado
Ejidal yan tu bejil 29 yetel ichil u bejilo'ob 26

yetel 24 , ikil k'áata'abik tumen ingenieero Reyes u tojol ti'al u beeta'al . Le ma' beeta'ak u najil le Komisariadoo' , le j-meyjilo'ob k'áaxo' , u kúuchil u much'talo'obe' , leti' le naj tu'ux kaja'an bejla' yum Luciano Chim Cat , yan tu bejil 31 ichil 26 yetel 28 . Beeta'abik u najil le Komisariado Ejidaal tu ja'abil 1937 , tu tojoltaj \$ 9,000.00 ; taak'in tu dzaj Baanko Ejidal . Ingenieero Reyes tu k'-aataj xan \$ 9,000.00 ti' le baankoa' , ti'al ka u man u taanaj yum Isidro Meendez u ti'alint le Sociedaado' , naj yan tu bejil 26 ichil 25 yetel 27 . Ma'an xan muula'ob ti'al ka u jílto'ob le plataforma'ob ku meyaj ti'al u bisa'al le jalacho'ob u yilo'ob le meyajo'ob ku beeta'alo' .

Ma' chéen taak'in ti'al náajaltbil semanaal tu dzaj le Sociedad ti' j-muxupiipilo'obo' , bey xan u dza'akalo'ob tu noj kaajil Mootul . Tu paachil k'iine' , máansa'abo'ob dzakbil tu najil Komisariado Ejidaalil Muxupip . Junjaatz ti' le naja' k'abéetchaj ti'al u meyaj aj dzaak , u láak' u jaatzé meyajnaj ti'al u dza'abal dzaak . Le u dza'akal máak x-ma' bo'olilo' , luunes yetel biernes ti' tuláakal semana'ob u yantal . Ichil le aj dzaako'ob meyajnajo'ob Muxupiipe' , ti' yano''ob Carlos Avilees Cuevas , Toomas Aguilar , Arturo Rodriguez , yetel u chukáano'ob.

Tu ja'abilo'ob sinkuenta'obe' jach ma'alob anik u Sociedad Ejidaalil Muxupip , ba'ale' , tu ja'abilo'ob sesenta'ob ka chu'umpaj u bin k'aasil

ti' , ikil jo'op'ik u yantal ba'ate'il ichil u baatzilba'ob le j-meyjilo'ob k'áaxo' ; ba'ax beet u jóok'ol le molay Solidario'ob 1, 2 , yetel 3 , ti' le Sociedaado' . Le ba'ate'il ichil u j-meyjilo'ob k'áaxil le Sociedaado' , tu ch'a'aj u muuk' tu ja'abilo'ob setenta'ob , ikil jóok'iko'ob le molay ekonoomiko'ob yetel autoonomo'ob , yetel xan tu jatziluba'ob le nukuch molayilo'ob meyaj ti'al ka u beeto'ob u láak' mejen molayo'ob .

P'áatik ma' táan u meyajo'ob tu beelil le j-meyjilo'ob k'áax yano'ob ti' le Sociedaado' , chéen ba'ate'il ku beetiko'ob tu baatzilba'obe' , le le beet u p'áatal ma' ya'ab u paachpak'alilo'ob kij yetel u yéemel u náajalo'ob . P'áatik u chan p'fit u paachpak'alilo'ob kij yan ti' j-muxupiipilo'obe' , le beet u yajtal u taal u kuxtalo'ob , ba'ax maas k'aschaj u yookil ti'ob ka p'áat tu jujuntúulil ken bo'ota'ak u meyajo'ob tu ja'abil 1990 tu jelachil Victor Manzanilla Schaffer , ma' múuch' je bix ka'ache' . Tu ja'abil 1992 dzo'ok u peech'jadzta'alo'ob , dza'abik taak'in ti'ob tu yo'olal u p'áatal u jalachil Yucataan yetel u jalachil Meejico mina'an mixba'al u yil yéetel u pa'ak'al yetel xo'otol kij ; ka u p'at óotzil - jmeyjilo'ob k'áax u yilo'ob tu juunalo'ob bix ken u kaxáantik u kuxtalo'ob , kex túun suuka'an u bisa'alo'ob tumen le P.R.I. bey tamano'ob ti'al u k'iinilo'ob poliitika .

Jach k'a'ana'an k-a'alike' , le binik k'aasil ti'

u meyajta'al kij tu Sociedad Ejidaalil Muxupiipe', béeychaj tu yo'olal sen ooklnajo'ob u gerenteilo'ob yetel u inspektoorilo'ob le baanko'ob dza taak'in ti'al u bo'ota'al le meyajto'obo, yetel xan u yookol le Sosio Delegaado'ob chu'umpaj u beetik u jalachilo'ob ti' le Sociedaad tu ja'abil 1957. Aantajnaj xan ti'al ka úuchuk le ba'ala', p'áatik ma' táan u beeta'al m'iskij mix xot kij. Ok'om-óolil u yila'al u p'áatal ma' táan u meyajta'al kij Muxupip, kaaj k'ajóolta'ab Yucataan tu ja'abilo'ob sesenta'ob jach táaj ya'ab u paachpak'alilo'ob kij yan ti', je bix u kaajilo'ob Dzemul, Telchac Pueeblo yetel Baaca.

J-muxupiipilo'obobe', ma' p'áato'ob paachil ti' le ba'alo'ob taal u yúuchulo'ob táan u chu'umpajal le siiglo je'ela' tak tu ja'abil 1937, je bix je u páajtal u yila'al ti' le chan meyaj ku k'aba'atik " U Assiendailo'ob tu'ux ku pa'ak'al Kij yetel u Sociedad Ejidaalil Muxupip ". U chu'umpajal u yantal yetel u sen ya'abtal aasiendailo'ob kij, u jedzkúunta'al Chan Santa Cruz le j-ba'ate'il maya'ob tu ja'abil 1901, " U Yáax K'áak'il Rebolusion " tu noj kaajil Saki' tu ja'abil 1910, u li'iskuba Argumedo tu yo'ok'ol u jalachil Yucataan tu ja'abil 1915, u t'o'oxol k'áaxo'ob yetel u paachpak'alilo'ob kij ti le kaajo'ob tu ja'abil 1935, ba'ax beet u jelpajal bix u taal kuxtal Yucataan jéedzk'ata'abik tu ja'abil 1937 tumen jalach Laazaro Caardenas.

Tu yo'olal le ba'alo'ob táant a'alika' , ku
beetik k'tukultike' , le k'ajlayo' ma' chéen
máako'ob aj poolintik ba'ax ku yúuchul beetiki' ,
tak xan u kajnáalilo'ob le kaajo'obo' , máaxo'ob
ku máansa'alo'ob táanil je ba'axak k'iin ka u
li'isuba máako'ob tu yóok'ol u jalachil
Yucataan , wa ti'al u táakmuk'tiko'ob jalach
ti'al u jedzkúunta'al le máako'ob u li'ismuba tu
yóok'olo' .

U DIOSBO'OTIKIL

Kin dzaik u diosbo'otikil ti' le nukuch
máako'ob Diego Domiinguez Tacú , Antonino
Meendez Cat , Florencio Gorosica Cruz ,
Angelino Chim Aké , Adelfo Domiinguez Cruz ,
Hilario Robleda Caardenas , máaxo'ob dzok'ok u
k'fimilo'ob . Bey xan ti' yuumo'ob Vicente Cruz
Chaavez , Hilarión Uh , Macario Aké Vaarguez ,
Caandido Gorosica Cruz , Lorenzo Uh , Miguel
Martín Aké , Santiago Tacú , yetel Luciano
Chim Cat , máaxo'ob tin k'áatchi'itaj ti'al ka
páajchajak in beetik le mayaj ku k'aba'atik "
Aasienda'ob tu'ux ku pa'ak'al Kij yetel u
Sociedad Ejidaalil Muxupip 1900 - 1937 "

U TZOOLIL BIX BINIK U
CH'A'CHI'TA'AL PIK'ILJU'UNO'OB

1.- PATCH, Robert, **La formación de las Estancias...**, en "Cuatro Ensayos Antropológicos, Boletín No. 19, UDY, Mérida, pag. 17.

2.- TRUJILLO, Narcisa, **Las Primeras Máquinas**, en "Enciclopedia Yucatanense", Tomo III, pag. 627.

3.- CÁMARA ZAVALA, Gonzalo, **Historia de la Industria**, en "Enciclopedia Yucatanense", Tomo III, pag. 675

4.- SIERRA VILLARREAL, José Luis, et.al., **Yucatán, Peonaje**, pag. 12.

5.- SECRETARÍA DE LA REFORMA AGRARIA, **Expediente de dotación de Tierras al Ejido de Muxupip.**

6.- RODRÍGUEZ LOZA, Salvador, **La Población de Yucatán...**, en "Geografía Política de Yucatán", Tomo II, pp. 190-206-222.

7.- FERRER MENDIOLEA, Javier, **Historia de las Comunicaciones**, en "Enciclopedia Yucatanense", Tomo III, pag. 557.

8.- OROZA DÍAZ, Jaime, **Salvador Alvarado en la Revolución Mexicana**, pag. 53

- 9.- OROZA DÍAZ, Jaime, **op.cit.**, pag. 44.
- 10.- ABUD PAVÍA, Gustavo, **Características de la Ejecución agraria en Yucatán**, pag. 22.
- 11.- SECRETARÍA DE LA REFORMA AGRARIA, **Expediente de dotación de tierras al Ejido de Muxupip**.
- 12.- SECRETARÍA DE LA REFORMA AGRARIA, **op.cit.**
- 13.- SECRETARÍA DE LA REFORMA AGRARIA, **Ibid.**
- 14.- PROMOTORÍA DE LA REFORMA AGRARIA MOTUL, **Expediente de dotación de tierras al Ejido de Muxupip**.
- 15.- BENÍTEZ, Fernando, **Ki: Drama de un pueblo y una planta**, pag. 120.
- 16.- DIARIO OFICIAL DEL GOBIERNO DE YUCATÁN, **Notificación de ocupación de tierras a favor del Ejido de Muxupip**, 23 de julio de 1935, pag.2.
- 17.- DIARIO OFICIAL DEL GOBIERNO DE YUCATÁN, **Resolución de Ocupación de tierras a favor del Ejido de Muxupip**, 12 de agosto de 1935.
- 18.- BENÍTEZ, Fernando, **op.cit.**, pag.122.

BENÍTEZ, Fernando, **Ki: El drama de un pueblo y una planta**, Lecturas Mexicanas 78, México, 1985.

SIERRA VILLARREAL, José Luis, et. al., **Yucatán, peonaje y liberación.**, Ed. Fonapas-Yucatán, 1981.

VARIOS AUTORES, **Enciclopedia Yucatanense**, Tomo III, Ed. Oficial del Gobierno del Estado de Yucatán, México, 1977.

RODRÍGUEZ LOSA, Salvador, **Geografía Política de Yucatán**, Tomo II, Ed. Universidad Autónoma de Yucatán, 1989.

OROZA DÍAZ, Jaime, **Salvador Alvarado en la Revolución Mexicana**, Ediciones del Gobierno de Yucatán, 1982.

ABUD PAVÍA, Gustavo, **Características de la Ejecución Agraria en Yucatán**, Universidad de Yucatán, 1982, Tesis Profesional.

PATCH, Robert, et. al., **Cuatro ensayos antropológicos**, Boletín No. 19 de la Escuela de Ciencias Antropológicas de la Universidad de Yucatán, Mérida, Yucatán, 1976.

SECRETARÍA DE LA REFORMA AGRARIA, Archivo,
Delegación Mérida, Yucatán.

SECRETARÍA DE LA REFORMA AGRARIA, Archivo,
Promotoría Motul, Yucatán.

DIARIO OFICIAL DEL GOBIERNO DEL ESTADO,
Mérida, Yucatán, 1935.

U TZOOLIL BA'AXO'OB KU TAASIK LE MEYAJA'

U yantal aasienda'ob tu'ux ku pa'ak'al kij .	7
Aasienda'ob tu'ux ku pa'ak'al kij yetel u uuchben ejidoil Muxupip	11
U maan j-kolnaalo'ob palitziilil	15
U palitziilo'ob aasienda	26
Aasienda'ob bak'pachmil Muxupip (1915) .	30
U k'áatik Muxupip ka su'utuk u k'aaxo'ob	37
U Sociedad Ejidaalil Muxupip	46
Bix chu'umpajik u meyaj u Sociedad Ejidaalil Muxupip	58
U cha'ik u muuk' u Sociedad Ejidaalil Muxupip	62
U diosbo'otikil	69
U tzoolil bix binik u ch'a'chi'ita'al pik'ilju'uno'ob	71
Pik'il ju'uno'ob tin xokaj	73

1. **U K'aayilo'ob in Puksi'ik'al**, por Gerardo Can Pat

2. **Cantos del corazón**, por Gerardo Can Pat

3. **U tzikbalilo'ob Oxxutzcab yéetel Maní**, por María Luisa Góngora Pacheco

4. **Cuentos de Oxxutzcab y Maní**, por María Luisa Góngora Pacheco

5. **Tzikbalo'ob yo'olal ja'asaj óolo'ob, k'aak'as ba'alo'ob yéetel aluxo'ob**, por Andrés Tec Chi y otros autores

6. **Cuentos sobre las apariciones en el Mayab**, por Andrés Tec Chi y otros autores

7. **Felipe Carrillo Puerto, u kuxtal yéetel bix u k'a'ajsa'al tu kaajil Muxupip**, por Santiago Domínguez Aké

8. **La vida de Felipe Carrillo Puerto y su memoria en Muxupip**, por Santiago Domínguez Aké

9. **Jump'éel tzikbaal yo'olal u kaajil Molas**, por Leovigildo Tuyub Colli

10. **Breve historia del pueblo de Molas**, por Leovigildo Tuyub Colli

11. **Le dzaak suuk u beeta'al wey yucataane'**, por Lucila Caballero Salas, Martha B. Yam Sosa y José Manuel Tec Tun

12. **Prácticas médicas mayas**, por Lucila Caballero Salas, Martha B. Yam Sosa y José Manuel Tec Tun

13. **Tzikbalo'ob suuk u beeta'alo'ob I**, por Irene Dzul y otros autores

14. **Cuentos mayas tradicionales**, por Irene Dzul y otros autores

15. **Tzikbalo'ob suuk u beeta'alo'ob II**, por Roberta Ek y otros autores

16. **Cuentos mayas de temas europeos**, por Roberta Ek y otros autores

17. **Jump'éeel tzikbaal yo'olal u ko'olebiilil Ti-bolón**, por Gerardo Can Pat

18. **La Virgen de la Candelaria**, por Gerardo Can Pat

19. **Ba'ax ku tukultiko'ob maya wiiniko'ob ku yuuchul**, Santiago Domínguez Aké, compilador

20. **Creencias, profecías y consejas mayas**, Santiago Domínguez Aké, compilador

21. **Baldzamo'ob I**, por Feliciano Sánchez Chan

22. **Teatro maya contemporáneo I**, por Feliciano Sánchez Chan

23. **Baldzamo'ob II**, por Feliciano Sánchez Chan

24. **Teatro maya contemporáneo II**, por Feliciano Sánchez Chan

25. **U Yum Santísima Kruuz Tuunil Xocén**, por Benito Aban y María Luisa Góngora Pacheco

26. **Yum Santísima Cruz Tun**, por Benito Aban y María Luisa Góngora Pacheco

27. **Jump'eel tzikbaal yo'olal u kaajil Kimbilá**, por Miguel May May

28. **Breve reseña de Kimbilá**, por Miguel May May

29. **U múuch'kabil ejiido'ob tu kaajil Muxupip**,
por Santiago Domínguez Aké

30. **La historia de la sociedad ejidal de Muxupip**,
por Santiago Domínguez Aké

31. **K'aayo'ob suuk u beeta'alo'ob**, por Gerardo
Can Pat, compilador

32. **Canciones mayas tradicionales**, por Gerardo
Can Pat, compilador

33. **Maya k'aayo'ob suuk bejla'abeono'be' I** ,
por Gerardo Can Pat, compilador

34. **La nueva canción maya I**, por Gerardo Can
Pat, compilador

35. **Maya K'aayo'ob Suuk Bejla'abeono'be' II**,
por Gerardo Can Pat, compilador

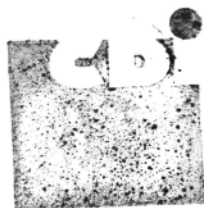
36. **La nueva canción maya II**, por Gerardo Can
Pat, compilador

37. **U Payalchi'ob j-meno'ob I**, por Carlos Mon-
temayor, compilador

38. **Rezos sacerdotales mayas**, tomo I, por Carlos
Montemayor, compilador

39. **U Payalchi'ob j-meno'ob II**, por Carlos Mon-
temayor, compilador

40. **Rezos sacerdotales mayas**, tomo II, por Carlos
Montemayor, compilador

Este libro se terminó de imprimir en el primer semestre de 1994
en los talleres gráficos de Premià Editora de libros s.a.,
Enrique Sánchez 20, Tlahuapan, Puebla, México.
El tiraje fue de 2000 ejemplares más sobrantes para reposición.

Te pik'il ju'un dzíibta'an tumen Santiago Domínguez Aké', tu yóok'ol aasienda'ob yetel u Sociedad Ejidaalil Muxupiipe', ku dzik k-ojéelt bix taalik u yúuchul úuchben ba'alo'ob yetel bix taalik u luk'esa'al yetel u su'utul u k'aax junxéet' ti' u lu'umil Yucataan. Ba'ale', yéetel le ba'alo'ob úuch tu kaajil Muxupiipo', le máak ken xokik le mayaja' je u páajtal u máansik tu tuukul bey taalik u yúuchul ti' tuláakal u búuj le Estaado tu'ux ku pa'ak'al kijo'. Le pik'il ju'una' jach k'a'ana'an ti' le Meejico bejla'a', tumen ku ye'esik bix u taal u kuxtal kaajo'ob leeyli' tu ba'paach u ti'alinta'al lu'umo'obe'. Máasewáal kaajo'ob, lu'umo'ob ku muláan meyajta'al, yetel ejiido'obe', leeyli' tak bejla' tu yo'olalo'ob ku síijil ba'ateil Meejicoe'.

Carlos Montemayor

I 086 157 N.29

Adq: 018243 Ej.2
Domínguez Aké, Santiago

U múuch'kabil ejido'ob tu kaajil Muxupip

SEDES
SECRETARÍA DE DESARROLLO

Adq: 018243
Ej.2